

T.C.
AHI EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ALTAY, TUVA, HAKAS ve ŞOR DESTANLARINDA
AT MOTİFİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Ali KABA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TÜRK DİLİ ve EDEBİYATI ANABİLİM DALI

DANIŞMAN

Yrd. Doç. Dr. Salahaddin BEKKİ

KIRŞEHİR

HAZİRAN 2011

ÖZET

ALTAY, TUVA, HAKAS ve ŞOR DESTANLARINDA

AT MOTİFİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Ali KABA

Yüksek Lisans Tezi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Salahaddin BEKKİ

Haziran 2011, X+193 sayfa

Bu çalışmada, Altay, Tuva, Hakas ve Şor destanları at motifi açısından incelenmiştir. Çalışma, Giriş ve üç bölümden oluşmaktadır:

“*Giriş*” bölümünde incelenen destan külliyyatı ile bu destanların meydana geldikleri sahalarda hakkında kısa bilgiler verilmiştir. Ayrıca Türk kültüründe at üzerine yapılan çalışmaların bir dökümü de yapılmıştır.

Birinci bölüm, “*Atların Sınıflandırılması*” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde atların menşeleri, fiziki özellikleri, olağanüstü özellikleri ile at koşumları üzerinde durulmuştur.

“*Atın Destanlardaki Fonksiyonu*” adlı ikinci bölüm, “At Kahraman Birlikteliği”, “At İle Kahramanın Birbirini Sınaması”, “At İle Kahramanın Yolculuğa Çıkması”, “Atın Kahramanı Zor Durumlardan Kurtarması”, “Atın Kahramanın Yerine Sefere Çıkması”, “Atların Katıldığı Müsabakalar” ve “Atın Sonu” alt başlıklarından oluşmaktadır.

“*Sonuç*” bölümünde çalışmada elde edilen sonuçlar dikkatlere sunulmuştur. Çalışmanın sonunda “*Dizin*” ve “*Kaynakça*” verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Destan, Altay, Tuva, Hakas, Şor, At.

ABSTRACT

REVIEW ON HORSE MOTIVES IN THE ALTAY, TUVA, HAKAS AND ŞOR EPİCS

Ali KABA

Ph. D. Thesis, The Turkish Language and Literature Department

Supervisor: Yrd. Doç. Dr. Salahaddin BEKKİ

June 2011, X+193 page

In this exercise Altay, Tuva, Hakas and Şor epics was examined in the terms of horse motives. The exercise consists of, introduction and three chapters.

A brief information was given in the examined introduction chapter of epic corpus and areas that the epics occurred. Also in the Turkish Culture the outcome was given about the work performed on the horses.

First chapters heading is “*Horse Classification*”, in this chapter, it focuses on origin of the horse, physical specialties, Extraordinary specialties, and Horse Harnesses.

In the second chapter “*Function of The Horse Epics*”, it explains about “horse hero association”, “the trial between the horse and the hero”, “the horse and the hero going on a journey”, “the horse saving the hero from difficult situations”, “the horse going on a mission for the hero”, “competitions that the horse enter” and farewell of the horse.

The outcome of the work that was performed in the conclusion chapter has been presented to attention. At the end of the study the index and the bibliography were given.

Key words: Epic, Altay, Tuva, Hakas, Şor, Horse.

ÖN SÖZ

Türklerin hayatında hiçbir hayvan, at kadar yer edinememiştir. At yalnızca bu dünyada insanın bir hayvan olarak en yakın dostu, kendisinden yararlandığı eşsiz bir varlık olmakla kalmamış; öbür dünyada da beraber olunacağına inanılan bir varlık haline gelmiştir. Atın bu konumu, türlü ilgiler kurularak halk inanışlarından efsanelere, atasözleri ve deyimlerden destanlara kadar her türlü sözlü ve yazılı edebiyatta kendisini göstermektedir.

Çalışmada, Türk kültüründe çok önemli bir yer tutan atın, Altay, Tuva, Hakas ve Şor destanlarındaki yerinin tespiti ve tahlili amaçlanmıştır.

Çalışma, ön söz, kısaltmalar, giriş, iki bölüm, sonuç, kaynakça ve dizinden oluşmaktadır.

“*Giriş*” bölümü iki kısımdan oluşmaktadır. İlk başta çalışmamıza kaynaklık eden destan külliyatı ile bu eserlerin derlendiği Türk coğrafyalarının tanıtımı yapılmış; Altay, Tuva, Hakas ve Şorlar hakkında kısa bilgilere yer verilmiştir. İkinci olarak at hakkında yapılan çalışmaların bir dökümü yapılarak her çalışma hakkında kısa bir değerlendirme yapılmıştır.

“*Atların Sınıflandırılması*” adlı birinci bölümde atlar, menşeleri, fiziki yapıları ve olağanüstü özellikleri dikkate alınarak bir tasnife tabi tutulmuş ve örnek metin alıntılarıyla tasnifte geçen özellikler tahlil edilmeye çalışılmıştır. Bu bölümde ayrıca atların tamamlayıcı unsuru olan eyer ve koşum takımları hakkında da bilgiler verilmiştir.

İkinci bölüm “*Atın Destanlardaki Fonksiyonu*” başlığını taşımaktadır. Bu bölüm kendi içinde yedi alt başlığa ayrılarak, at-kahraman birlikteliği, at ve kahramanın birbirlerini sınamaları, kahramanın atıyla çıktığı yolculuklar, atın tek başına sefere çıkması, atın zor durumlara düşen kahramanlara yardıma koşması, atların katıldıkları müsabakalar ile atın sonu hakkında bilgiler verilmiştir.

Çalışmanın sonuç kısmında, destanların incelenmesiyle elde edilen bilgiler ana hatlarıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Kaynakça’da, çalışmada kullanılan kaynaklar alfabetik olarak sıralanmıştır. Çalışmamız, özel isimler ve terimlerden oluşturulan dizin ile sona ermektedir.

Çalışmalarım sırasında yardımlarını esirgemeyen, bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiğim değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Salahaddin Bekki’ye teşekkür ederim.

Ali KABA

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT	ii
ÖN SÖZ.....	iv
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ: ARKAIK KAHRAMANLIK DESTANLARI VE TÜRK KÜLTÜRÜNDE AT ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR.....	1
1. İncelenen Destan Külliyatı.....	1
1.1. Altay Sahası	1
1.2. Tuva Sahası	5
1.3. Hakas Sahası	7
1.4. Şor Sahası.....	9
2. Türk Kültüründe At Üzerine Yapılan Çalışmalar	10
2.1. Tezler ve Kitaplar.....	10
2.2. Makaleler ve Bildiriler	12
I. BİRİNCİ BÖLÜM: ATLARIN SINIFLANDIRILMASI	18
I.1. Atların Menşeleri	19
I.1.1. Tanrı ve Tanrılar Tarafından Yaratılan Atlar.....	20
I.1.2. Su Ruhundan Yaratılan Atlar.....	26
I.1.3. Dağ Ruhundan Yaratılan Atlar	32
I.2. Atların Fiziki Özellikleri	35
I.2.1. İsim/Don	35
I.2.2. Yaş	49
I.2.3. Damga.....	55
I.2.4. Göz.....	58
I.2.5. Kulak.....	61
I.2.6. Yele ve Kuyruk	66
I.2.7. Ayak / Toynak	71
I.3. Atların Olağanüstü Özellikleri	73
I.3.1. Sihir.....	73

I.3.2. Konuşma	82
I.3.3. Uçma	87
I.3.4. Şekil Değişirme	94
I.3.5. Olağanüstü Hız	101
I.3.6. Olağanüstü Güç.....	106
I.4. At Koşumları	111
II. İKİNCİ BÖLÜM: ATIN DESTANLARDAKİ FONKSİYONU	123
II.1. At Kahraman Birlikteliği.....	123
II.2. At İle Kahramanın Birbirini Sınaması.....	132
II.3. At İle Kahramanın Yolculuğa Çıkması.....	142
II.3.1. Yeraltına Yolculuk	142
II.3.2. Evlenme Yolculuğu	150
II.4. Atın Kahramanı Zor Durumlardan Kurtarması	154
II.5. Atın Kahramanın Yerine Sefere Çıkması	160
II.6. Atların Katıldığı Müsabakalar.....	165
II.7. Atın Sonu	173
SONUÇ.....	177
KAYNAKLAR	180
DİZİN	190

KISALTMALAR

AAD	: Altın-Arığ Destanı
ABD	: Ak-Biy Destanı
ABUÇD	: Altay-Buuçay Destanı
ABUD	: Alday-Buuçu Destanı
AÇAD	: Ak-Çibek Arığ Destanı
AÇD	: Altın-Çüs Destanı
AED	: Altın-Ergek Destanı
AHD	: Arı-Haan Destanı
AHUD	: Ay-Huucın Destanı
AKÇKM	: Arzılan-Kara-Attıg Çeçen-Kara Möge Destanı
AKD	: Ak-Kağan Destanı
AKM	: Atatürk Kültür Merkezi
akt.	: Aktaran
ALKD	: Aldın-Kurgulday Destanı
AMAD	: Alıp-Manaş Destanı
AMD	: Ay-Mögö Destanı
AÖD	: Ak-Ölen İle Kır-Ölen Destanı
ASD	: Altın-Sırık Destanı
AKTD	: Ak-Tayçı Destanı
ATD	: Altın-Tayçı Destanı
bk.	: Bakınız
BKBŞ	: Boktu-Kiriş Bora-Şeeley Destanı
bs.	: Baskı
BTD	: Bayan-Toolay Destanı

C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
EKD	: Erke-Koo Destanı
ESD	: Er-Samır Destanı
HAD	: Huban-Arığ Destanı
HŞAHH	: Han-Şilgi Attıg Han-Hülük Destanı
hzl.	: Hazırlayan
KAKM	: Kağan-Argo Ablalı Kağan-Mergen Destanı
KCAKA	: Kan-Ceeren Attu Kan-Altın Destanı
KED	: Kozın-Erkeş Destanı
KKAP	: Kan-Kapçıkay Destanı
KKBK	: Kögüdey-Kökşin İle Boodoy-Koo Destanı
KKED	: Kağan-Kes Destanı
KKD	: Kara-Kuzgun Destanı
KKKM	: Katan-Kökşin İle Katan Mergen Destanı
KMD	: Kangıvay-Mergen Destanı
KÖED	: Kökin-Erkey Destanı
KÖZD	: Közüyke-Destanı
KPD	: Kağan-Pergen Destanı
MKD	: Maaday-Kara Destanı
MMD	: Malçı-Mergen Destanı
MÖ	: Milattan Önce
MŞTD	: Möge-Şagaan-Toolay Destanı
OBD	: Oçı-Bala Destanı

ÖD	: Ölöştöy Destanı
ÖUD	: Ösküs-Uul Destanı
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
ŞSD	: Şulmıs-Şunı Destanı
TAHD	: Ton-Aralçın Haan Destanı
TDK	: Türk Dil Kurumu
THD	: Tanaa-Herel Destanı
TJK	: Türkiye Jokey Kulübü
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TÜRKSOY	: Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi
Ü.	: Üniversite
ÜKAKA	: Üç Kulaktı Ay-Kara At Destanı
vb.	: Ve başkaları, ve benzerleri, ve bunun gibi
vs.	: Vesaire
Yay.	: Yayınları
Yay. Hzl.	: Yayına Hazırlayan

GİRİŞ

ARKAİK KAHRAMANLIK DESTANLARI VE TÜRK KÜLTÜRÜNDE AT ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

1. İncelenen Destan Külliyatı

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin dağılması sonucunda ortaya çıkan yeni durum yani birçok Türk devletinin bağımsızlığını ilan etmesi destan araştırmalarına büyük bir ivme kazandırmıştır. Yeniden kurulan Türk devletleri ile Türkiye Cumhuriyeti arasında geliştirilen ilişkilerin bundaki payı büyüktür. Anadolu dışındaki Türklerin destanlarına karşı o yıllarda başlayan ilgi üniversitelerimizde sayısı yüzlerle ifade edilebilecek yüksek lisans ve doktora tezlerini ortaya çıkarmıştır. Bu çalışmalara devlet destekli projeler de dahil olmuştur. Bu projelerden ilk tamamlananı Nevzat Kösoğlu başkanlığında gerçekleştirilen “*Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Projesi*”dir.

Prof. Dr. Fikret Türkmen başkanlığında yürütülen “*Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması Projesi*” ise ortaya koyduğu eserlerle daha bir ön plana çıkmaktadır.

1.1. Altay Sahası

Altay Türkleri, Rusya Federasyonu'na bağlı Dağlık Altay Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Cumhuriyetin 200.000 civarındaki nüfusunun

yaklaşık 65.000'ini Altay Türkleri oluşturmaktadır. Yoğun olarak XIX. yüzyıldan itibaren misyonerlerin Hıristiyanlaştırılma çalışmalarına maruz kalmış olmalarına rağmen Altay Türkleri, Kamlık dinine olan bağlılıklarını belli ölçüde devam ettirmişlerdir. Bu nedenle Altay destanları, eski Türk inançlarından ve mitolojiden izler taşımaktadır (Dilek, 2002: 11).

Altay destanları üzerine Türkiye'de yapılan çalışmalardan ilki Metin Ergun'a aittir. Metin Ergun, Alıp-Manaş destanını 1997 yılında "*Altay Türkler'inin Kahramanlık Destanı Alıp Manaş*" adıyla yayımlamıştır. Kitabın baş kısmında Altay Türklerinin destanları üzerine yapılan araştırmalara yer verilmiştir. Daha sonra "*Altay Destancılık Geleneği*" ve "*Alıp Manaş*" hakkında bilgi verilmektedir. "*Alıp-Manaş Destanlarının Varyantları*" başlığı altında Altay, Özbek, Karakalpak, Kazak, Başkurt ve Tatar varyantları hakkında bilgiler verilmektedir. Kitabın ilerleyen bölümlerinde Alıp-Manaş destanının teşekkül tarihi üzerine görüşler dile getirilmektedir. Son olarak destanın hem Altay hem de Türkiye Türkçesi metinleri ayrı sayfalarda verilmektedir. Kitabın sonunda "*şahıs isimleri indeksi*" ve "*bibliyografya*" bulunmaktadır.

Altay destanları üzerine yapılan çalışmalardan ikincisi Emine Gürsoy Naskali'ye aittir. Emine Gürsoy Naskali, Maaday-Kara destanını 1999 yılında yayımlamıştır. Kitap, giriş, metin ve dizin bölümlerinden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, Maaday-Kara destanı hakkında bilgiler ile destanın özeti verilmiştir. Aynı bölümde Altay destan anlatıcıları "*kayçılar*" ve destan icrasına eşlik eden musiki aleti "*topşuur*" hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bölüm, Maaday-Kara destanının kayçısı (anlatıcısı) Aleksey Grigoreviç Kalkin ve derleyicisi Sazon Saymoviç Surazakov hakkında verilen bilgilerle sona ermektedir. 7739 dizeden

oluşan destan metni, Altayca ve Türkiye Türkçesi'ne aktarılmış biçimleri aynı sayfalarda yer almaktadır. Metin verilirken dizeler beşerli numaralandırılmıştır. Kitabın sonunda, “*genel dizin*”, “*özel isimler dizini*” ve “*bibliyografya*” bulunmaktadır.

Maaday-Kara destanı ile ilgili yapılan diğer bir çalışma, Salahaddin Bekki'nin “*Altay Türk Destanı Maaday-Kara*” adıyla hazırladığı doktora tezidir (2001). Bu doktora tezi 2007 yılında “*Maaday-Kara Destanı*” adıyla Manas yayınları arasından çıkmıştır. Eser dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Altay-Türk destancılık geleneği ve Maaday-Kara ile ilgili yayınların değerlendirilmesi yapılmıştır. İkinci bölümde “*Altay-Türk Destancılık Geleneği ve Maaday-Kara Destanı*” başlığı altında destan anlatıcıları, destanların terennüm düzeni, konuları, bir tür olarak isimlendirilmesi problemi ile teşekkül tarihleri incelenmiştir. Üçüncü bölüm, “*Maaday-Kara Destanının Motif Index of Folk Literature'a Göre İncelenmesi*” başlığını taşımaktadır. Maaday-Kara destanının motifleri çıkartılmış ve bunlar, Motif-Index of Folk Literatür'de kullanılan yöntemle göre tasnif edilmiştir. Bu bölümün girişinde Motif İndeks ve tasnif sistemi üzerinde de durulmuştur. Dördüncü bölüm, tespit edilen motiflerin tahlilinden oluşmaktadır. Çalışma, “*sonuç*”, “*metin*”, “*kaynaklar*”, “*dizin*” ve “*ekler*”le sona ermektedir.

Altay destanları söz konusu olduğunda öne çıkan isimlerden biri İbrahim Dilek'tir. Dilek'in, yürütücülüğünü Fikret Türkmen'in yaptığı “*Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayınlanması Projesi*” kapsamında, üç eseri yayınlanmıştır. Birinci eseri, “*Altay Destanları-I*” adını taşımaktadır. 2002 yılında yayınlanan eser 365 sayfadır. Bu eserde, Türkiye Türkçesine aktarılmış altı destan metni bulunmaktadır: “*Er-Samır* (s. 33-111, 2664

dize)”, “*Ak-Tayçı* (s. 112-171, 2044)”, “*Kökin-Erkey* (s. 172-199, 961 dize)”, “*Altay-Buuçay* (s. 200-228, 1016 dize)”, “*Malçı-Mergen* (s. 229-251, 802)”, “*Kozın-Erkeş* (s. 252-305, 1780 dize)”, “*Közüyke* (s. 306-362, 1947 dize)”. Ayrıca kitabın, giriş kısmında, kayçı N. U. Ulagaşev’in hayatı ve ondan derlenmiş olan destan metinleri üzerine değerlendirmeler vardır. Daha sonra Altay destanlarının teşekkülü ve tasnifi hakkındaki çalışmalara yer verilmiştir. Ayrıca bu bölümde destan metinleri hakkında daha önce yapılan çalışmalar da ele alınmıştır. Giriş kısmında son olarak destan metinlerinin özetleri yer almaktadır.

İbrahim Dilek’in ikinci kitabı 2007 yılında “*Altay Destanları-2*” başlığıyla yayımlanmıştır. Kitap 472 sayfadan oluşmaktadır. Kitabın giriş kısmında destan anlatıcısı Aleksey Grigoreviç Kalkin’in hayatı anlatılmaktadır. Bu bölümün ardından eserde yer alan destanların özetleri verilmektedir. Daha sonra sırasıyla “*Oçı-Bala* (s. 40-119, 3561)”, “*Ay-Sologoy lo Kün-Sologoy* (s. 120-135, 698)”, “*Ösküs-Uul* (s. 136-216, 3655)”, “*Kan-Kapçıkay* (s. 217-242, 5080)”, “*Kan-Ceeren Attu Kan-Altın* (s. 343-393, 2234 dize)”, “*Temene-Koo* (s. 394-414, 880)”, “*Kara-Taacı Kıs* (s. 415-425, 485 dize)”, “*Kögüdey-Kökşin ile Boodoy-Koo* (s. 426-445, 876 dize)”, “*Altın-Ergek* (s. 446-464, 827 dize)” destanlarının Altayca ve Türkiye Türkçesine aktarılmış metinleri aynı sayfada verilmektedir.

İbrahim Dilek’in üçüncü kitabı ise “*Altay Destanları-3*” adıyla 2007 yılında yayımlanmıştır. Eser, 463 sayfadan oluşmaktadır. Eserin giriş kısmında destanlar ve destan anlatıcılarıyla ilgili bilgilere yer verilmektedir. Daha sonra kısaca destan özetlerinden sonra destan metinleri gelmektedir: “*Erke-Koo* (s. 32-67, 1612 dize)”, “*Ölöştöy* (s. 68-259, 8686 dize)”, “*Katan-Kökşin ile Katan-Mergen* (s. 260-321, 2746 dize)”, “*Şulmıs-Şunı* (s. 322-369, 2151 dize)”, “*Ak-Biy* (s. 370-405, 1549 dize)”, “*Üç*

Kulaktu Ay-Kara At (s. 406-455, 2189 dize)” destanları Altayca ve Türkiye Türkçesi olarak aynı sayfada verilmiştir.

1.2. Tuva Sahası

Güneyinde Moğalistan, kuzeyinde Krasnoyarsk ve Hakas Cumhuriyeti, doğusunda Buryat Özerk Cumhuriyeti, batısında Altay Özerk Cumhuriyeti bulunan Tuva Cumhuriyeti'nin nüfusu 1998 sayımlarına göre 310.000'dir. Nüfusunun % 70'e yakını Tuvalardan oluşan Cumhuriyet, 170.000 kilometre karelik bir alana yayılmıştır (Arıkoğlu, 2002:173).

Tuva destanlarıyla ilgili ilk yayın Metin Ergun ve Mehmet Aça'ya aittir. Metin Ergun ve Mehmet Aça'nın birlikte hazırlamış oldukları iki ciltlik eserin birinci cildi “*Tuva Kahramanlık Destanları-1*” adıyla 2004 yılında yayımlanmıştır. Eser, “*Giriş*”, “*Bibliyografya*” ve “*Metinler*” bölümlerinden oluşmaktadır. Eserin tamamı 600 sayfadır. “*Giriş*” bölümünde Tuva Türklerinin destanları ve destancılık geleneği üzerine yapılan çalışmalara yer verilmiştir. Daha sonra Tuva Türklerinin destancılık geleneği ve destanların motif yapısı üzerinde durulmuştur. İnceleme kısmı “*Bibliyografya*” ile sona ermektedir. Metinler, başlığı altında Çımba Hertekoviç, Tülüş Baazanay, Salçak Çanzan gibi meşhur “*toolçu*”lardan derlenen “*Alday-Buuçu* (s. 211-218)”, “*Boktu-Kiriş Bora-Şeley* (s. 289-471)”, “*Kangıvay-Mergen* (s. 473-521)”, “*Aldın-Çaagay* (s. 522-547)”, “*Aldın-Kurgulday* (s. 548-576)”, “*Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alışıklar* (s. 576-600)” adlı destanlara yer verilmektedir.

Metin Ergun ve Mehmet Aça'nın birlikte hazırlamış oldukları eserin ikinci cildi “*Tuva Kahramanlık Destanları-2*” adıyla 2005 yılında yayımlanmıştır. Eser

“Giriş”, “Bibliyografya” ve “Metinler”den oluşmaktadır. Eserin “Giriş” kısmında Tuva kahramanlık destanlarının poetikası üzerinde durulmuş ve motif yapısı belirtilmiştir. “Bibliyografya” başlığı altında yararlanılan kaynakların künyeleri bulunmaktadır. Metinler kısmında ise dört destanın Tuva ve Türkiye Türkçesine aktarılmış metinleri, aynı sayfada karşılıklı olarak verilmektedir. Kitapta yer alan destanlar şunlardır: “*Han-Şilgi Attıg Han-Hülük* (s. 153-224)”, “*Arı-Haan* (s. 225-272)”, “*Arzulan-Kara-Attıg Çeçen-Kara-Möge* (s. 273-344)”, ve “*Şöögün-Bora Attıg Şöögün-Kögün* (s. 345-399)”.

Bu sahada 2007 yılında yayımlanmış diğer bir kitap, Ekrem Arıkoğlu ile Buyan Borbaanay’ın birlikte hazırlamış oldukları “*Tuva Destanları*”dır. Kitap, “*Ön Söz*”, “*Destanların Özetleri*”, “*Destanların Başka Baskı ve Nüshaları*” ve “*Destanlar*” başlıklarından oluşmaktadır. “*Ön Söz*”de Tuva Kahramanlık destanlarının önemi vurgulanmıştır. Ayrıca, Tuva edebiyatı ve destanları üzerine yapılan çalışmalar ile Tuva kahramanlık destanlarının konularına değinilmiştir. Daha sonra destan metinlerinin özetleri verilmektedir. “*Destanların Başka Baskı ve Nüshaları*” başlığı altında, destanların diğer baskı ve nüshaları hakkında bilgiler bulunmaktadır. Son olarak altı destanın Tuva ve Türkiye Türkçesi çevirileri ayrı sayfalarda verilmektedir. Eserde geçen altı destan şöyledir: “*Möge-Şagaan-Toolay* (s. 40-207, 3768 dize)”, “*Tanaa-Herel* (s. 208-285, 1727 dize)”, “*Ton-Aralçın-Haan* (s. 286-349, 1422 dize)”, “*Kangıvay-Mergen* (s. 350-473, 2754 dize)”, “*Bayan-Toolay* (s. 474-525,1140 dize)”, “*Aldın-Çaagay* (s. 526-581, 1229 dize)”.

1.3. Hakas Sahası

Kuzey ve doğusunda Krasnoyarsk, batısında Kemerova, güneyinde Dağlık Altay Cumhuriyeti ile Tuva Cumhuriyeti bulunan Hakas Cumhuriyeti'nin yüz ölçümü 62.000 kilometre karedir. Hakas Cumhuriyeti'nde büyük bir çoğunluğu Rus olmak üzere kırka yakın etnik grup bulunmaktadır. Bu Cumhuriyet içinde Hakasların nüfusu 1989 yılı sayımlarına göre 80328 kişi olup genel nüfusun %11,5'ini oluşturmaktadır (Bekki, 2009: 24).

Bu sahanın önemli destanlarından “*Altın Arığ*” 1997 yılında Fatma Özkan tarafından yayımlanmıştır. Bu eser, Hakas sahasında Türkiye’de yayımlanan ilk eser olma özelliğini taşımaktadır. 494 sayfadan oluşan eser, giriş ve üç bölümden vücuda gelmiştir. “*Giriş*”te Hakas Türklerinin tarihine geniş bir yer ayrılmıştır. Birinci bölümde, Hakas destanlarının teşekkül devrine ve destanlardaki tarihi tabakalara yer verilmektedir. Daha sonra Altın Arığ’ın teşekkülü hakkında bilgiler dile getirilmektedir. Ayrıca Hakas destan anlatıcıları ve Altın Arığ destanının anlatıcısı Semen Prokopyeviç Kadışev’in hayatına değinilmektedir. Bu bölümde son olarak Altın Arığ destanının motifleri üzerinde durulmaktadır. İkinci bölümde, Altın Arığ destanının özeti ile Hakas Türkçesinin ses özellikleri verilmektedir. Üçüncü bölümde ise “*Metin*”, “*Sözlük*”, “*Bibliyografya*” ve “*Destanın Kiril Harfli Metni*” bulunmaktadır.

Hakas sahasında önemli eserlerden bir diğeri Ekrem Arıkoğlu’nun hazırladığı ve 2007 yılında yayımlanan “*Hakas Destanları-I*” adlı kitaptır. Kitap, 729 sayfadan oluşmaktadır. Kitapta sırasıyla Hakas destanlarıyla ilgili değerlendirmelere, destan anlatıcıları hakkında bilgilere, esere kaynaklık eden destan özetlerine yer verilmektedir. Son olarak destanlar, Hakas ve Türkiye Türkçesi olarak ayrı

sayfalarda bulunmaktadır. Kitapta geçen destanlar şöyledir: “*Altın-Çüs* (s. 36-211, 3926 dize)”, “*Ak Çibek-Arığ* (s. 212-373, 3609 dize)” ve “*Ah-Huucın* (s. 374-729, 8003 dize)”.

Hakas sahasındaki diğer bir eser, Ali Ilgın tarafından hazırlanan “*Kara Kuzgun*” destanıdır. 2008 yılında “*Hakas Destanları 2/Kara Kuzgun*” adıyla yayımlanmıştır. Eser, 300 sayfadan oluşmaktadır. Eserin giriş kısmında, Hakas Türklerinin kahramanlık destanları hakkında bilgilere yer verilmiştir. Daha sonra Kara Kuzgun destanı Hakas ve Türkiye Türkçesi olarak ayrı sayfalarda verilmektedir. Son olarak “*Analitik Dizin*”, “*Sözlük*”, “*Özel Adlar Dizini*” bulunmaktadır.

Bu sahada çalışmamıza kaynaklık eden son kitap, Timur B. Davletov tarafından 2006 yılında hazırlanan “*Huban-Arığ Hakas Türklerinin Kadın Yiğitlik Destanı*” adını taşımaktadır. Eser, 283 sayfadan oluşmaktadır. Bu destan, kahramanın kadın olması ve diğer erkek kahramanlar gibi bütün kahramanlık özelliklerini bünyesinde barındırması yönünden dikkat çekicidir. Kitap, giriş, iki bölüm, notlar ve dizinlerden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, Hakas destanları hakkında bilgiler verilerek Huban-Arığ destanı tanıtılmaktadır. Destan, Türkiye Türkçesine iki bölüm halinde aktarılmıştır. “*Açıklamalı Son Notlar*” başlığı altında bazı kelimelerin açıklamaları yapılmaktadır. Bu bölümün ardından “*Kahramanların Ad Dizini*” bulunmaktadır. Daha sonra ise “*Kahramanların Atları*” başlığı altında destanda geçen at isimleri alfabetik sıraya göre verilmektedir.

1.4. Şor Sahası

1989 yılında yapılan nüfus sayımına göre Şorların nüfusu 16.585'tir. Şorlar, güneybatı Sibirya'da yaşayan küçük bir Türk grubudur. Günümüzde Şorların önemli bir kısmı, Kemerova bölgesinde yaşamaktayken bir kısmı ise 1940'dan itibaren Hakas Otonom bölgesi içine dâhil edildikleri için Makasların içinde yaşamakta ve onların bir kolu olarak bilinmektedirler. XIX. yüzyıla kadar Demirci (Kuznetsk) Tatarları, Kondom Tatarları veya Mrass Tatarları diye adlandırılan bu küçük Türk boyuna Şor adını ilk defa W. Radloff vermiştir (Ergun, 2006: 13).

Bu sahada, Metin Ergun tarafından “*Şor Kahramanlık Destanları*” adıyla 2006 yılında yayımlanmış bir kitap bulunmaktadır. Kitabın girişinde, Şor kahramanlık destanları üzerine yapılan çalışmalara değinilmektedir. Şor destancılık geleneği üzerinde durulmakta, daha sonra Şor destanlarının şekil özellikleri verilmektedir. “*Destan Motifleri*” başlığı altında, destanlarda tespit edilen motiflerin bazı Türk topluluklarının destanlarıyla olan benzerlikleri üzerinde durulmaktadır. Eserde 15 destan metnine yer verilmiştir. Bu destanlar şunlardır: “*Ak-Kağan* (s.153-213)”, “*Ak-Ölen İle Kır-Ölen* (s. 214-215)”, “*Altın-Ergek* (s. 216-228, 504 dize)”, “*Altın-Sırık* (s. 229-301, 2461 dize)”, “*Altın Tayçı* (s. 302-307, 215 dize)”, “*Aran-Tayçı* (s. 308-315, 290 dize)”, “*Ay-Mögö* (s. 316-325, 369 dize)”, “*Kağan-Argo Ablalı Kağan-Mergen* (s. 326-384)”, “*Kağan-Kes* (s. 385-420)”, “*Kağan-Pergen* (s. 421-433, 517 dize)”, “*Kara Kağan* (s. 434-438, 192 dize)”, “*Karattı-Pergen* (s. 439-451, 517 dize)”, “*Kartuga-Pergen* (s. 452-464)”, “*Delikanlı* (s. 466-474, 370 dize)”, “*Ölen-Tayçı* (s. 475-480)”.

2. TÜRK KÜLTÜRÜNDE AT ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

2.1. Tezler ve Kitaplar

Ülkemizde at ve at kültürü üzerine yapılan lisansüstü çalışmalar çok fazla değildir. Ancak at motifini ve at kültürünü ele alan makaleler, azımsanmayacak sayıdadır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla at üzerine yapılan tek doktora çalışması vardır. Ali Abbas Çınar'ın Umay Günay danışmanlığında 1996 yılında tamamladığı tezin adı "*Kazak ve Türkiye Türklerinde At Kültürü ve Atın Rolü*" dır.

Ali Abbas Çınar'ın yüksek lisans tezi de at üzerinedir. Çınar'ın, "*On Dokuzuncu Yüzyıla Ait Bir Baytarnamede At Kültürü*" adlı yüksek lisans tezi, Ziya Akkoyunlu danışmanlığında, Hacettepe Üniversitesinde 1991 yılında yapılmıştır.

Salih Demirbilek tarafından, "*Türklerde At ve At Kültürü*" adlı yüksek lisans çalışması, Vahit Türk danışmanlığında, Trakya Üniversitesinde 1993 yılında hazırlanmıştır.

Şevket Karaca tarafından "*Türk İslam Kültüründe At ve Ata Binicilik*" isimli yüksek lisans tezi, İsmet Kayaoğlu danışmanlığında, Selçuk Üniversitesinde 1996 yılında yapılmıştır.

Orhan Doğan tarafından "*Bozkır Kavimlerinin Kültür ve Mitolojilerinde At*" adlı tez, İlhami Durmuş danışmanlığında Gazi Üniversitesinde 2006 yılında yapılmıştır.

Oğuz Erten tarafından “*Türklerde Mezarlara At Gömme Geleneği-Sanat Tarihi Açısından Bir Bakış*” isimli tez çalışması, Yaşar Çoruhlu danışmanlığında, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesinde 2006 yılında hazırlanmıştır.

Süleyman Bozkurt tarafından “*Kayseri Yöresinde At Kültürü*” adıyla hazırlanan tez, Bayram Durbilmez danışmanlığında Erciyes Üniversitesinde 2010 yılında tamamlanmıştır.

Ülkü Kara Düzgün’ün İsa Özkan danışmanlığında yaptığı “*Başkurt Destanlarının Tipolojisi*” adlı tezde Başkurt destanlarındaki atın fonksiyonu “*Başkurt Destanlarında Rastlanan At Tipinin Özellikleri*” başlığı altında ele alınmıştır (Kara Düzgün, 2007: 712-749).

Tespit edebildiğimiz kadarıyla at üzerine yayımlanmış iki kitap mevcuttur. Bunlardan ilki Ali Abbas Çınar’ın “*Türklerde At ve Atçılık / Türklerde At ve Ondokuzuncu Yüzyıla Ait Bir Baytarnamede At Kültürü*”, diğeri Emine Gürsoy Naskali tarafından yayına hazırlanan “*Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*” adlı bildiri kitabıdır.

Ali Abbas Çınar’ın “*Türklerde At ve Atçılık*” isimli kitabı, Kültür Bakanlığı yayımları arasından 1993 yılında çıkmıştır. Bu kitap, kendi sahasında yapılan ve ülkemizde yayımlanan önemli eserlerden biridir. Kitapta atın Türk tarihinde önemli bir yere sahip olması vurgulanmaktadır. Türklerin tarih sahnesine çıktıkları günden itibaren birçok alanda atlarıyla anılmaları ve günlük yaşayışlarındaki fonksiyonları belirtilmektedir.

Yazar, eserini giriş ve üç bölümden oluşturmuştur. Eserin “*Giriş*” bölümünde araştırmanın konusu, yöntemi ve kaynakları üzerinde durulmaktadır. “*Türk*

Kültüründe At ve Atçılık” başlığını taşıyan birinci bölüm 26 alt başlığa ayrılmıştır. İkinci bölümde, “*At Hastalıkları ve Tedavileri*” üzerinde durulmaktadır. Üçüncü bölümde ise Bursa İnebey Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi Genel Bölüm 2112/2’de kayıtlı olan “*Baytarname*”nin metin çevirisi ile metnin tıpkıbasımı verilmektedir. Kitap “sonuç”, “ekler”, “kaynakça” bölümleriyle sona ermektedir.

11-14 Mayıs 1994 tarihleri arasında Marmara Üniversitesinde “*Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*” adıyla uluslar arası bir sempozyum gerçekleştirilmiştir. Sempozyumda sunulan bildiriler, Emine Gürsoy Naskali tarafından “*Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*” adıyla 1995 yılında kitaplaştırılmıştır.

Eser, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, açış konuşmaları bulunmaktadır. İkinci bölüm, “*Türk Kültüründe At*” başlığını taşımaktadır. Bu başlık altında, atın Türk kültüründeki izlerini ortaya koyan 31 bildiri bulunmaktadır. Üçüncü bölüm ise “*Çağdaş Atçılık*” başlığını taşımaktadır. Bu başlık altında günümüz Türkiyesinde at yetiştiriciliği ve at yarışları üzerinde durulmuştur. Bu bölümde ayrıca Türkiye dışındaki Türk topluluklarında üretilen atla ilgili bilgileri ihtiva eden 22 bildiri metni bulunmaktadır.

2.2. Makaleler ve Bildiriler

Ali Abbas Çınar, “*Dede Korkut Destanı’nda At ve At Kültürü*”, başlıklı çalışmasında Dede Korkut hikâyelerinden hareketle, Türklerin beslenme, giyinme, yeni yerleri keşfetme ve fethetme aracı olan atın önemi üzerinde durmuştur (2000a: 57-108).

Ahmet Caferoğlu'nun "*Türk Onomastiğinde At Kültü*" adlı makalesinde, at kültü, Türk onomastiği açısından yazılı eserler ve tarihi kaynaklardan hareketle açıklanmaktadır (1953: 201-212).

Cahit Öztelli'nin "*At Hakkında Bir Araştırma I-II*" isimli makalesinde, atın önemi Zile yöresinden tespit edilen metinlerle açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıca makbul olan atların özellikleri ve renkleri belirtilmektedir. Son olarak at hastalıkları ve tedavi yöntemleri hakkında bilgi verilmektedir (1949: 127-128; 1950: 140).

Cahit Öztelli'nin "*Battal Gazi'nin Atı Aşkar Üzerine*" adlı makalesinde, Battal Gazi destanının nüshaları, Battal Gazi'nin atı "*Aşkar*" ve at damgaları hakkında bilgi bulunmaktadır (1971: 5923-5924).

Cengiz Alyılmaz, "*Köktürk Yazıtları ve Köktürk Yazıtlarında Atlar*", adlı makalesinde Köktürk yazıtlarında geçen at ile ilgili kelime ve kelime grupları üzerinde durmaktadır (1996: 155-163).

Eyüp Akman'ın "*Türk Kültüründe ve Azerbaycan Destanlarında At*" isimli makalesinde, Azerbaycan menşeli destanlar kaynak alınarak atın Türk kültürü bakımından önemi üzerinde durulmuştur. (2003: 233-248).

Faruk Sümer'in "*Dede Korkut Destanlarında Bazı Hayvanlara Dair*" adlı makalesinde, Dede Korkut hikâyelerinde geçen hayvanlar (At, deve, koyun, aslan) ele alınmış ve ağırlıklı olarak at üzerinde durulmuştur (1976: 321-323).

Gökmen Mor, "*Türk Destanlarında, Hikâyelerinde ve Kırgız, Uygur, Makedonya-Kosova Türkçesinde, At İle İlgili Atasözleri Üzerine Bir Araştırma*", adlı makalesinde geçmişten günümüze at ile ilgili atasözlerini bir araya toplamıştir (2008: 515-544).

Mehmet Aça ve Berna Olgunsoy'un birlikte hazırlamış oldukları "*Tıva Kahramanlık Destanlarında Yarış ve Sınamalar*" adlı makalede, Tıva destanlarında geçen kahramanların evlilik yolculukları sırasında karşılaştıkları güçlükler ile düğün esnasında katılmak ve başarmak zorunda oldukları yarışlar üzerinde durulmuştur. (2010, Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi).

Mehmet Emin Bars'ın "*Köroğlu Destanı'nda At, Kadın, Silah*" adlı makalesinde destanda geçen at, kadın ve silah kavramları açıklanmaya çalışılmıştır (2008: 164-168).

Merdan Güven'in "*Oğuz Kağan Destan'ında Hayvanlar*" adlı makalesinde Oğuz Kağan destanında geçen hayvanlar tahlil edilmeye çalışılmıştır. Atın, atlı göçebe toplumunda ve destanlardaki fonksiyonları üzerinde durulmuştur (2003: 82-91).

Orhan Söylemez ve Lezzet Aliyeva "*Alpamış Batır ve Er Targın Destanlarında Kahraman, Kadın ve At Motifleri Üzerine Bir Deneme*" başlıklı çalışmalarında, kahramanlık destanlarından hareketle atın kahramanın en büyük yardımcısı, kahramanı zor durumlardan kurtaran bir varlık olduğu ele alınmıştır (2000: 35-46).

Salahaddin Bekki'nin "*Merkez Simgeciliği ve At Çakı*" isimli makalesinde, merkez simgenciliği ve "*at çakı*" açıklanmış; destanlarda kahramanların atlarını bağladıkları at direğinin simgesel anlamı açıklanmaya çalışılmıştır (2003: 181-184).

Salahaddin Bekki'nin "*Çorum-Dobruğa'da Bir İnanç Merkezi: Mehmetdedetekke Köyü ve At Kurbanı*", isimli makalesinde Mehmet Dede Sultan

Türbesi etrafında oluşan halk inançları ile Gatırgunnadan İsmail Dede adına her yıl mayıs ayında sunulan at kurbanı ele alınmıştır (2008: 93-110).

Şayan Ulusan Şahin'in "*Türk Kültüründe At Arabası (At Arabalarının Dili)*" adlı makalesinde, at ile ilgili tarihsel düzlemde bir değerlendirme yapılmaktadır. Türklerin atı evcilleştirmeleriyle yaşamlarına etkileri üzerinde durulmakta ve atın arabayla kullanımı dile getirilmektedir. Daha sonraki süreçte at arabaların tarihi seyri incelenmektedir (2005: 165-177).

Şükrü Elçin, "*Atların Doğuşları ile İlgili Efsaneler*" adlı makalesinde atların menşelerine ilişkin efsaneleri, "1) Gök Tanrı 2) Rüzgâr-hava 3) Mağara-toprak 4) Su menşeli" olmak üzere dört başlık altında toplamış ve tespit edebildiği efsaneleri sıralamıştır (1963a: 2943-2945).

Şükrü Elçin "*Türk Atasözlerinde At*" isimli makalesinde, çeşitli kaynaklarda bulunan at ile ilgili atasözleri ve deyimler alfabetik sıra ile verilmiştir (1963b: 345-349).

Şükrü Elçin, "*Türlerde Atın Armağan Olması*" başlıklı makalesinde ise atın önemi üzerinde durmuş ve geçmişten günümüze Türk devletlerinde atın armağan edilme nedenlerini sıralamıştır (1964: 142-147).

Tuna Akçay, "*Türk Tarihinde At*", adlı makalesinde atın Türk tarihindeki yerine kısaca değinerek, at ile ilgili atasözlerine yer vermiştir (2009, www.fotoritim.com).

Ufuk Tavkul'un "*Kafkasya Nart Destanlarında At Motifi*" isimli makalesinde, eski Türk toplumsal yapısı içerisinde atın siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel hayattaki önemi vurgulanmaktadır (2007: 196-205).

Vehbi Günay'ın “*Eski Türk İnanışlarından İslâmî Bir Görüntü: Türk Kültür ve Coğrafyasında Hz. Ali'ye Atfedilen İzler*” adlı makalede Hz. Ali'ye Türk kültür coğrafyası sınırları içinde atfedilen örnekler açıklanmaya çalışılmıştır. Hz. Ali'nin atı “Düldül”ün savaşlardaki becerileri ve Hz. Ali için önemi ifade edilmektedir (2006: 997-1015).

Zekeriya Karadavut'un “*Kırgız Masallarında Mitolojik Unsurlar*” isimli makalesinde, ağırlıklı olarak Kırgız masallarında geçen hayvanlardan atın mitolojik yönü üzerinde durulmaktadır (2010: 71-80).

Ali Abbas Çınar'ın “*Türk Dünyası Destanlarında At-Yiğit veya At-İnsan Birlikteliği*” adlı bildirisinde, Türk kültüründe atla insanın birbirine olan yakınlığı ve dostluğu belirtilmekte, atla-insan veya atla-yiğit birbirlerini tamamlayan unsur olarak vurgulanmaktadır. Atların isim almalarındaki kıstasların neler olduğu açıklanmaktadır (2000b: 132-152).

Bakıt İmanak Sagınbekov'un “*Cengiz Aytmotov'un 'Elveda Gülsarı' Eserinde Ana Motif Olarak At*” adlı bildirisinde, atın insan hayatındaki yeri üzerinde durulmaktadır. Daha sonra Kırgız Türklerinin hayat şartlarında atın üstlendiği rol ve Kırgız halkı için değeri açıklanmaktadır. Son olarak romanda geçen at motifleri üzerinde durulmaktadır (2007: 1747-1752).

Orhan Şaik Gökyay'ın “*At Üzerine*” adlı bildirisinde, Türklerin hayatında atın yeri ve önemi belirtilmektedir. Atın hem bu dünyada hem de diğer dünyada kahramanın ayrılmaz bir parçası olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca ölüm, yas gibi merasimlerde atın fonksiyonları dile getirilmiştir (1974: 74-78).

Saim Sakaoğlu “*Manas Destanı ile Anadolu Destanlarında Kurtarıcı At Motifi*” adlı bildirisinde, Manas destanından hareketle atın, kahramanı zor durumlardan kurtaran bir yardımcı olarak fonksiyonları üzerinde durulmuştur (1995: 165-172).

I. BİRİNCİ BÖLÜM: ATLARIN SINIFLANDIRILMASI

Dünya tarihinin bilinen en eski devirlerinden beri Asya ve Avrupa'nın çeşitli yerlerinde yabani halde yaşayan türlü cinsten atların ehlileştirilmeleri tarihin önemli dönüm noktalarından biridir. “*Zira ot yiyen hayvanlar arasında adeste kuvveti en fazla, tabi zorluklara en dayanıklı, değişik iklimlere tahammül bakımından en güçlü ve sürekli hızda rakipsiz olan at, tarihi ve sosyal hayatta olduğu gibi din, edebiyat ve sanat alanlarında da büyük gelişmelere imkân vermiştir* (Kafesoğlu 1991: 26-28)”. Bu gelişmeler, savaşlarda mekanik ve motorize silahların kullanılmaya başlandığı II. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemin de bir bakıma “*at çağı*” olarak isimlendirilmesine neden olmuştur (Kafesoğlu 1991: 26-28).

MÖ 1700'li yıllarda Afanesyova ve Androva kültür verilerine göre ata binilmeye başlanmıştır (Aksoy, 1998: 38-44). Baykal Gölü civarındaki Afanesyova'da bulunan mezarlarda MÖ 2500-1700 yıllarına ait at kalıntılarında rastlanmıştır. Bu bölgelerde yapılan arkeolojik kazı sonuçları, atlı defin âdetinin Batı'ya İskit sahasına, buradan yayıldığı görüşünü desteklemektedir (Kafesoğlu, 1991: 26-28).

Türklerin, bozkır şartları içinde şekillenen bir kültürü vardır. Bu kültür, oluşturduğu çevre dikkate alınarak “*bozkır kültürü*” olarak adlandırılmıştır. “*Göçebe hayatın vazgeçilmez unsurlarından olan at, göçebe kültürüne de damgasını vurmuş bu kültüre, ‘atlı çoban kültürü’* (Ocak, 2007: 121)” veya “*atlı göçebe kültürü*” de denmiştir (Aksoy, 1998: 38-44).

Söz konusu kültürün oluşturduğu alanlara ağırlıklı olarak Türklerin hâkim olması bu kültürün “*Türk kültürü*” olarak isimlendirilmesine de sebep olmuştur. Orta Asya

bozkırlarında gelişen bu kültürün en önemli ögesi ise attır. Atın, ilk defa Orta Asya'da “*Alt Paleolitik*” devirden itibaren ehlileştirildiği ve Ural-Altay kökenli kavimler vasıtasıyla diğer bölgelere yayıldığı bilinmektedir (Aksoy, 1998: 38-44).

Atların dünya tarih ve kültüründe oynamış olduğu önemli roller; bu hayvanın sıradan bir binek aracı, etinden, sütünden ve kılından yararlanılan bir varlık olmanın ötesine çıkarmıştır. Adeta kutsanan ve bir insan gibi değer verilen atın yaratılışı da bir dizi olağanüstü özellikler göstermektedir.

I.1. ATLARIN MENŞELERİ

Atların menşeleri konusunda Şükrü Elçin, daha önce başka yerlerde yayımlanan ve kendisinin derlediği efsanelerden hareketle atların,

1) *Gök-Tanrı*

2) *Rüzgâr-hava*

3) *Mağara-toprak*

4) *Su menşeli* (1963a: 412-416) olmak üzere dört şekilde ortaya çıktıklarını söyler.

Oğuz Erten, “*Türklerde Mezarlara At Gömme Geleneği*” adlı yüksek lisans tezinde, Şükrü Elçin’de yer alan üç maddeyi tekrar etmiştir:

1) *Gök menşeli atlar; bu atlar kanatlıdır ve destanlarda sahibini bir yerden bir yere çok çabuk götürmektedir.*

2) *Yer menşeli atlar; bu atlar diğer gruplarda olduğu gibi ab-ı hayat suyundan içmişlerdir ve ölümsüzleşmiştir.*

3) *Su menşeli atlar; bu atlar ise batı da unicorn olarak bilinen Orta Asya’da ise Ch’lin denilen boynuzlu atlardır* (2006: 52-53).

I.1.1. Tanrı ve Tanrılar Tarafından Yaratılan Atlar

Türkler, Tanrının kudretli ve tek olduğuna inanıyor, mekânının da gökte olduğunu düşünüyorlardı. Orhun Kitabeleri'nde “*üze kök Tengri*” sözünde Tanrı'nın mekânı gökyüzü olarak belirtilmektedir (Günay-Güngör, 1997: 36). Mircea Eliade, “*Gök tanrısı*” veya “*gökteki tanrılar*” fikrinin, “*Gökyüzünün ya da uzayın sıradan insanların ulaşamayacağı yüksek bölgeler oluşundan kaynaklandığını* (Çoruhlu, 2006: 18)” söylemektedir. Bu Tanrı anlayışının zamanla “*maddi gökyüzünden manada ulu varlığa doğru bir gelişme gösterdiği*” öne sürülmektedir. Göktürk çağında ise bütün evreni içine alan ve ona hükmeden bir Tanrı anlayışı görülmektedir (Günay-Güngör, 1997: 36).

Eski Türklerin Tanrı anlayışı gibi yakın zamana kadar Şamanist olan Altaylar, Tuvinler, Kaçınlar, Beltirler ve diğer kabileler Tengri kelimesiyle en yüksek Tanrı'yı isimlendirir ve O'nu en yüce Tanrı olarak kabul ederlerdi (Taş, 2002: 38). Nitekim “*Kök-Tengri*” teriminde, Kök/Gök'ün Tanrı anlamında değil, yücelik manasında, sıfat olarak kullanılmış olduğu görülmektedir (İnan, 1995: 26). Bu nedenle “*Gök Tanrı, kendisine tapınılan mavi gökyüzü değil de Yüce Tanrıyı ifade etmektedir* (Günay-Güngör, 1997: 37).”

Ayrıca Türklerde, Tanrı düşüncesi “*Gök-Yer/Su-Atalar*” formülüyle ifade edilen çeşitli kültürlerle de karşımıza çıkmaktadır (Çoruhlu, 2006: 17). Türklerin çok çeşitli coğrafyalarda birçok dini tanımış olması, beraberinde farklı tanrı inançlarını ortaya çıkarsa da temelde semavi yüce bir yaratıcı inancı hep var olmuştur. Bu yüce yaratıcı, Orhun Yazıtlarında da görüleceği üzere kendi adına “*ili-bodunu*” yönetecek

kişileri seçme, onlara yönetme yetisi (kut)¹ verme gibi özelliklere sahiptir. Yüce yaratıcı aynı zamanda yaşam verici, yaratıcı ve zamanı geldiğinde can alıcı bir özellik gösterir. “*Bütün bu inanışlar, Gök Tanrı'nın 'eşi ve benzeri olmayan, insanlara yol gösteren, onların varoluşuna hükmeden, cezalandıran ve ödüllendiren bir ulu varlık olduğunu' ortaya koymaktadır* (Caferoğlu 1953: 201-212).” Gök Tanrı'nın dünyaya nizam vermek için kut verip gönderdiği kahramana, yardımcı olması için olağanüstü özelliklere sahip atlar da yarattığı bilinmektedir.

İslamî kaynaklarda Hz. Ali'den nakledilen bir hadiste, atın Allah (CC) tarafından “*kible rüzgârı (Poyraz)*”ndan yaratılıp yeryüzüne indirildiği belirtilmektedir (Kemâleddîn Demîrî, 2001: 60).²

Ahmet Caferoğlu, “*Türk Anomastiğinde At Kültü*” adlı çalışmasında ilahi menşeli atlar konusunda bir hayli örnek sunmaktadır:

“Sibiryaya şaman Türk ve Moğol halk edebiyatında, atlar ilâhî bir menşe'e sahiptir. Yakut eposunda bahadırların atları, at sürüsü ilahesi tarafından, sema âlemindeki güneş ülkesinden gönderilmektedir. Buryat eposunda ise kahramanın atı, Yakut'larda olduğu gibi, ya doğrudan gökten iner yahut da ilâhî takdirle dünyaya gelir. “Ordos Moğollarınca Çingiz hanın atı da gökten inmiştir. Ebül-Gazi Bahadır Han Cengiz'in Han olması bahsinde, Cengiz'in düğününe uruk mümessili olarak gelen Gökçe'yi tanıtırken, onun: 'arada bir,

¹ Kut: “*Hayati bir güç, uzun ömrün vazgeçilmez dayanağıdır. Birey onsuz yaşamını sürdüremez* (Paul Roux, 1999: 39).”

² Allah Rasulü (SAV) şöyle buyurmuştur:

“Yüce Allah (CC) atı yaratmaya karar verdiği zaman, kible rüzgârına (poyraz) şöyle hitap buyurdu: 'Ben senden bir canlı yaratacağım. Onu dostlarıma izzet (şeref), düşmanlarıma felaket, emrime bağlı kalanlara güzellik ve ziynet kılmak istiyorum.' (Kemâleddîn Demîrî, 2001: 60).”

Allah katında en şerefli yaratığın at olduğuna dair şöyle bir hadis vardır: “*Yüce Allah (CC), bütün canlıları yarattığı zaman hepsini Âdem (AS)'a gösterdi. Sonra da, 'içlerinden en beğendiğini seç!' buyurdu. O da atı seçti. Bunun üzerine Yüce Allah (CC) Âdem (AS)'a, 'Sen yaratıkların en şerefliğini seçtin' buyurdu* (Kemâleddîn Demîrî, 2001: 61).” Yaratıkların en şerefli şekline Allah tarafından kutsanan ata ilk binen de İsmail (AS)'dır. Babası Hz. İbrahim'le Kâbe'nin inşasına başladıklarında Allah (CC) atı onlara bir hediye olarak göndermiştir (Kemâleddîn Demîrî, 2001: 61).

bana gaipten bir boz at gelir, ona binerek göğe çıkar, Tanrı ile konuşur gelirim'. Diğer bir Moğol anlatısında at, uçarak kahramanını cehenneme götürüp sağlam geri getiren ilâhî bir kuvvettir (Caferoğlu-1953: 201-212)."

Buura-Doxsun adlı Olonxo'da Sahaların eski ataları Sier İhtiyar ve Ayu-Nuoralcın ninedir. Ayina Sier İhtiyar, göğün dokuzuncu katında bulunan en büyük Tanrı Ürün Aar Toyon'un kardeşi ve Ayu-Nuoralcın Nine'nin de Uordaax Cöhögöy Toyon Tanrının kız kardeşi olduğu söylenir. Destanda, sahaların atalarıyla atlar arasında kan bağı olduğu inancı görülmektedir (Cargıstay, 1995: 306-311).

Jean Paul Roux, MÖ 140'larda yaşamış Çinli bir seyyahı kaynak göstererek: "*Orta Asya'da, göksel bir atın soyundan gelme, çok güçlü ve atılgan çok ilginç bir at ırkı bulunduğunu ve daha yakın tarihli Çin kroniklerinde, kayaların üzerinde bu atın toynak izlerine rastlandığını bildirir.*" Ayrıca Orta Asya'da hiç kimsenin yakalayamadığı atların yaşadığı bir dağın varlığından bahsedilmektedir. Yöre halkı bu dağa kısraklarını "*göksel aygırla*" birleştirmek için getirirler (Karadavut, 2010: 71-80)."

Başkurlara göre, Büyükayı takımyıldızının en dıştaki iki yıldızı, semavi atlar olup adları "*Buzat (Boz at)*" ve "*Sarat (Sarı at)*" olarak bilinir, Karaçay-Malkar folklorunda da Küçükayı takımyıldızının iki yıldızı, Sarı aygır ve Toru (Doru) aygır adlarıyla tanınmaktadır (Tavkul, 2007: 196-205).

Başkurların en büyük ve önemli destanı Ural Batır'da karşımıza çıkan Ak-boz at, Tanrı menşeli at tipinin en güzel örneğidir. Ak-boz at, Ural Batır destanından sonra kendi adıyla anılan destanda da yer alır. Ural Batır destanında Ak-boz at'ın,

Ural'ın eşi Humay'a annesi Güneş tarafından hediye edildiği bildirilir. Bu nedenle Ak-boz at'ın gök menşeli bir at olduğu anlaşılmaktadır. Humay, onu çağırdığında Ak-boz at, gökten düşen bir yıldız gibi yeryüzüne inmiştir. (Düzgün 2007: 718)

Hakas destanlarından Ay-Huucın'da, başkahraman Tanrı'nın yeryüzüne yılık vasıtası ile gönderdiği attan doğma bir bahadır (AHUD s. 479). Ay-Huucın, atı "Ala-kula at" ile "Kızıl-Doru at"ı karşılaştırırken, "Kırılmaz kanatlı Kızıl doru at"ın Tanrı kulunu, kendi bindiği "Ala-kula at"ın ise Tanrı'nın gönderdiği at olduğunu söylemektedir:

"Kırılmaz kanatlı Kızıl-doru at

Tanrı kulunu ise,

Atlayıp gittiğim Ala-kulam da

Tanrının gönderdiği attır." (AHUD s. 479)

Yine aynı destanın ilerleyen bölümlerinde Tanrılar arasında geçen bir konuşmadan, "Üç kulaklı Ala-kula at"ın yedi Tanrıdan en küçüğü tarafından yaratıldığı anlaşılmaktadır:

"Üç kulaklı Ala-kula atı,

Kim yaratıp doğurttu?

Bu duran Ay-Huucın'ı

Kim meydana getirdi?

Yedi Tanrı'nın küçüğü:

Ben yarattım, demiş.

Bir yerde yaratıcılar

Büyük kavga etmişler.

*Yayılp duran yeryüzünde
Yarattığım sadece ikidir:
Üç kulaklı Ala-kula atı,
Ay-Huucın'ı yarattım.
Sizler, altı yaratıcı,
Parlak göğün altında
Sizin yaratmadığınız yok,
Kımıldayan canlıları
Hep yaratıyorsunuz.
Benim yarattığım iki güzeli
Çok görüyorsunuz.” (AHUD s. 615)*

Ak-Ölen İle Kır-Ölen destanında, dokuz Tanrı tarafından yaratılan “Ak kanatlı küren at”ın yaratılma sebebinin Tek Tanrı tarafından yaratılan “Arancula ak-kızıl at” ile yarıştırmak olduğu anlaşılmaktadır. Altın-Ergek bir gün yurduna dönerken Altın-Taş isimli kağanın yanına uğrar. Altın-Taş, Altın-Ergek'ten “Arancula ak-kızıl at”ı ister. Ancak Altın Ergek, atını vermez. Bunun üzerine Altın-Taş, içkiyle Altın-Ergek'i sarhoş eder ve atını alır. Dokuz Yaratan'ın yaratmış olduğu “ak-kanatlı Küren at”la yarıştırmaya götürür. Atlar yarışırken “Ak-kızıl at”, “Küren-at”ın ensesinden ısırır ve onu öldürür:

*“Ak kızıl atı yedeğe aldı da,
Çıkıp gidiverdi,
Gidiverdi de gidiverdi.
Yedi gök dibine geçti.
Dokuz yaradan vardı orada,
Tek yaradan da oradaydı.*

Ak kanatlı küren atı
Dokuz yaradan yaratmış,
Arancula ak-kızıl ile
Yarıştırmak için, yaratmışlar.
Yalnız yaratanın yarattığı,
Arancula ak-kızıl at.
Altın-Taş bahse girmiş,
Yarıştırmaya bahisleşmiş,
İki atı yarıştırap,
Koşturup gönderdiler.
Yüz gök dibinden geçmek için
Sabah koşan at,
Akşama kadar koşacaktı.” (AÖD s. 225)

Kağan-Kes destanında, kahramanın eşi Altın-Suçtu, Kağan-Kes'e bindiği “*Kan-al at*”a kamçı vurmamasını, eğer vurursa başına büyük felaketlerin gelebileceğini söyler. Çünkü Kağan-Kes'in bindiği “*Kan-al at*” Tanrı tarafından kamçılanmaz şekilde yaratılmıştır:

“Altın otağından çıkıp kan-al atına bindi. Atına binerken Altın Suçu altın merdivende durup söyledi: kocam Kağan-Kes bir sözümü söyleyeyim! Kağan-Kes cevapladı: söyler sözün varsa söyle! dedi. Altın Suçu söyledi: Altında bindiğin kan al atını Tanrı yaratmış, kamçılanmaz şekilde. Ne kadar da acelen olsa kamçulamamalısın. Kan al ata kamçı vurursan büyük felaket büyük bela olur! demiş. Bunu duyan Kağan-Kes söylemiş: böyle kamçılanmaz at olanda niye vurayım! demiş.” (KKED s. 392)

I.1.2. Su Ruhundan Yaratılan Atlar

Türklerde tanrı tasavvurunun Gök-Yer/Su-Atalar formülüyle ifade edilen çeşitli kültlerle karşımıza çıktığını, yukarıda dile getirmiştik. Kutsal “*Yir- Sub*”, Eski Türk yazıtlarında Tengri/Tanrı ve Umay gibi ilahi bir varlık olarak ortaya çıkmaktadır. Tanrı, tamamen göksel bir varlık, Umay ise her ne kadar göksel bir varlık olarak görünse de işlev itibarıyla yersel ve dünyevidir. Ancak kült olan kutsal “*Yir-Sub*”, tamamen yeryüzüne ait bir kült’tür. Çünkü onun ontolojik yansıması yersel bir takım varlıklarda, dağlarda, ormanlarda ve bütün olarak ülke genelinde kendini göstermektedir (Taş, 2002: 51).

Eski Türk yazıtlarında, “*Yir-Sub*”lar Tanrı’nın destekçisi ve onun yardımcısı olarak görülmekte ve Tanrı ile birlikte bir anlam ifade etmektedir (Taş, 2002: 51). Yazıtlarda geçen ifadelerden kutsal Yer-su ruhlarının, Umay gibi ikincil bir varlık olduğu ve Tanrının olmadığı yerde herhangi bir fonksiyonlarının olmadıkları anlaşılmaktadır (Taş, 2002: 52).

Orhun kitabelerine göre 8. yüzyılda devletin resmi kültürlerinden biri haline gelen yer-su kültü, Türklerin İslamiyet’i kabul etmelerinden sonra da varlığını uzun süre devam ettirmiştir (İnan, 1953: 249).³

Tonyukuk yazıtında, “*Göktürk ülkesine saldıran düşmanların, Umay ve Yer-Su’ların yardımıyla gafil avlanarak bastırıldıkları* (Günay-Güngör, 1997:

³ “*Başkurtlar bir gölde veya ırmakta ilk defa yıkanmak isterlerse, elbiselerinden veya kuşaklarından bir iplik koparıp suya atarlardı. Bir köye yeni gelen geline ‘hu köründürü’ (su gösterme) denilen ve kadınlar tarafından bir merasim yaparlardı. Bu merasim gelin geldiği günün ertesi sabah yapılırdı. Köyün kadınları ve kızları toplanıp gelini köyün yakınındaki ırmağa veya göle götürürlerdi. İhtiyar bir kadın gelini suya, suyu geline gösterdikten sonra ‘alaylardan kalgan hu, ineylerden kalgan hu’ (babalardan kalan su, analardan kalan su) diyerek bir şeyler söyler ve gelinin süslerinden bir gümüş para koparıp suya atardı” (İnan, 1953: 250).*

46)” ifadesi geçmektedir. “*Tanrı, Türkün yeri ve suyu sahipsiz kalmasın diye*”, Türk milletine kağanlar gönderiyor, vazifelerini yapmayan ve isyan edenleri ise cezalandırıyordu (Ögel, 2002: 315).

Bir rivayete göre sayıları 17 olan yer–su ruhları, yaşanılan yeri temsil eden ruhlar olduklarından “*dağların eteklerinde, nehirlerin kaynaklarında, denizlerde vs. otururlar* (Çoruhlu, 2006: 33).”⁴

Atların menşelerine ilişkin bilgi veren kaynaklarda, Türk atlarının birçoğunun denizden veya gölden çıkan aygırlar ile o çevrede bulunan kısrakların çiftleşmelerinden dünyaya geldiklerine ilişkin birtakım anlatılar mevcuttur. Şükrü Elçin, “*Atların Doğuşları ile İlgili Efsaneler* (1963a: 412-416)” adlı makalesinde bu anlatıları bir araya getirmiştir.

Dede Korkut’ta geçen kahramanlardan Bamsı Beyrek’in atı “*Benli Boz*” bir deniz kulunudur (Ergin, 2008: 117).

Dede Korkut kitabında yer alan “*Salur Kazanın Evinin Yağmalanması*” adlı boyda, Salur Kazan yurdunun yağmalandığı haberini alır. Bunun üzerine yurduna doğru hareket eder ve yol üzerinde bir su görür. Salur Kazan’ın sudan geçerken söylemiş olduğu sözler, “*Şamanistlerin yersularına hitaben söylediği ilahîlere* (İnan, 1953: 250)” benzemektedir:

“*Çağnam çağnam kayalardan akan su*

Ağaç gimileri oynadan su

⁴ “*Bu yer insana o kadar yakın ve tabiatı icabı insanla o derece bir akrabalık halindedir ki, insan ona korkmadan başvurabilir. Bu yüzden her insan, Yer-su’ya olan teşekkür ve hürmetini ifade için ona dua eder ve hediyesini sunar. Herkes onu, bu zarara duçar olmadan şiirlerde ve dini dualarda över ve hürmet edebilir. Yolcu, her bir tehlikeli dağ geçidinde veya şiddetle akan nehir geçitlerinde o yerin Tanrısı’na olan teşekkürünü ifade etmek üzere, bu maksatla konmuş olan taşlardan ibaret yığına (Obo) bir taş atar veya kutsal bir ağaca bir bez takar* (Eröz, 1990: 363).”

Hasan ile Hüseyünün hasreti su

Bağ ve bostanun ziyneti su

Ayşe ile Fatmanun nikâhı su

Şehbaz atlar içdüğü su

Kızıl develer gelüp kiçdüğü su

Ağ koyunlar gelüp çevresinde yatduğı su

Ordamun haberin bilür-misin diğil mana

Kara başum kurban olsun suyum sana” (Ergin, 2009: 101).

Köroğlu'nun “*Kırat*”ı da su menşeli olarak karşımıza çıkmaktadır. Anadolu'dan derlenen Köroğlu kollarında bu husus özellikle vurgulanır. Pertev Naili Boratav, Köroğlu'nun atının menşei konusunda şunları söyler:

“Köroğlu'nun atı, sudan çıkan bir aygırın, at sürüsü içinde bir kısrağa aşmasından doğmuştur. Paris rivayetinde bu, Amuderya'dan çıkan bir aygır diye tasrih edilmektedir. Müderris Zeki Velidi Bey'in derslerinde kaydettiğine göre: Amuderya'nın kollarından 'Vahş' havzasında, Rusta-Bik mevkiinde sudan çıkmış atlar hakkında hikâyeler vardır; bu çok eskiden beri söylenmektedir. Köroğlu'nun Tobol rivayetinde de Kır At sudan çıkan bir atın tayıdır; fakat buna burada Tulbar denilmektedir. Tulbar ismi de Türk destanlarında efsanevi, necip atlara verilen isimdir (Boratav, 1984: 66).

Köroğlu destanın Orta Asya rivayetlerinde de *Kırat* -Türkmen rivayetinde olduğu gibi- bir su kulunu ile bir su aygırının birleşmesinden doğmuştur (Özkan, 1997: 230).

Kazakistan'da, Dede Korkut ile ilgili anlatılan efsanelerden birinde, Köroğlu'nun meşhur kıratı denizden çıkan bir su atı ile sıradan bir atın birleşmesinden doğan çirkin bir kulundur. Dede Korkut onu beslemiş ve sihir ile Kırat'a dönüştürmüştür (Alptekin, 1997: 23).

İncelediğimiz destanlardan Kan-Kapçıkay'da, yerin ve suyun iyisi olan Kızıl-Aygır'ın kulunu göğün üçüncü katında Üç-Kurbustan tarafından sudan yaratılmıştır. Bu at göğün dokuzuncu katında yaratılmış olduğu için uçma özelliğine de sahiptir:

“Alev gibi kızıl kıymetli at

Argımak'ın kulunuymuş.

Yerin, suyun iyisi

Kızıl aygırın yavrusuymuş.

Göğün üçüncü katında

Yaratılmış kızıl-at

Üç-Kurbustan'ın yerinde

Yaratılmış argımakmış.

Yukarı çıktığında

Uçabilirmiş.

Aşağıya indiğinde

Süzülebilirmiş.

Bunu gören halk

Şaşırıp kalmış

Bu nasıl yaratılmış aygır

Dedi görenler.

Kızıl atın anasını

Bulan kişi dediler.

Su iyesinden olmuş at

Resmedilmiş gibi durdu.” (KKAP s. 252-253)

Kan-Ceeren Attu Kan-Altın destanında, “*Kan-Ceeren at*”ın annesi su ruhundan yaratılmıştır:

“Yerin, suyun iyesi,

Ceerenkey’in yavrusu

Güzel atı Kan-Ceeren

Kaynak suyunda yıkanarak,

Başını, gözünü sütle yıkayarak,

Kızıl-atını saldı. (KCAKA s. 375)

Ködügey-Kökşin ile Boodoy-Koo destanında, Kögüdey-Kökşin, dağ ruhundan, atının ise su ruhundan yaratılmış olduğu söylenmektedir:

“Kendisi bahadır olan

Ködügey-Kökşin adlı ağabeyim var, dedi.

Atı su iyesinden yaratılmış,

Kendisi dağ iyesinden yaratılmış.” (KKBKs. 431)

Maaday-Kara destanında, bir gün, Kögüdey-Mergen’i büyüten ihtiyar nine (Altay eezi) kahramanı karşısına alır ve ona ailesi hakkında bilgi verir. Daha sonra Kögüdey-Mergen’e kendisinin dağ ruhundan, atı “*Koyu-kır*”ın ise su ruhundan yaratılmış olduğunu söyler:

“Maaday-Kara’nın oğlusun sen, dedi.

Bineceğin değerli atın

Pamuk yeveli koyu kırdır, dedi.

*Büyük parmağı olan senin
Adın ise Kögüdey-Mergen'dir, dedi.
Bineceğin koyu kırmızı at
Su ruhundan yaratılmıştır, dedi.
Sen ise Kögüdey-Mergen
Dağ ruhundan yaratılmışsın, dedi.” (MKD s. 413)*

Oçı-Bala destanında, hem başkahraman Oçı-Bala ve hem de atı Oçı-Ceeren'in su ruhundan yaratılmış oldukları görülmektedir:

*“Küçük kız kardeş Oçı-Bala
Atacağı oku taşır,
Ak kılıcı takip gezerdi.
Oçı-Ceeren'in atına binen
Oçı-Bala idi.
Yeni ayın üçünde
Dinleyip, uyurdu.
Attığı oku taştan dönmez,
Söylediği söz beyden dönmez,
Alp gelse sıkıca tutar
Anlı şanlı pehlivandı.
O savaşa, kavgaya gitmez,
Savaşmaya geleni bırakmazdı.
Altı Suu-Celbis'ten yaratılmış.
Anlı şanlı Oçı-Ceeren'in
Kendisi Su- Celbis'ten yaratılmış
Alp, pehlivan Oçı-Bala*

Hayvan, kuş avlardı.” (OBD s. 43)

I.1.3. Dağ Ruhundan Yaratılan Atlar

Dağlar, Türkler arasında olduğu gibi diğer kavimlerce de kutsal sayılmaktadır. Dünyanın merkezinde bulunan ve ilk yaratma sonrasında Tanrının üzerine oturarak dinlendiği taş, yaratmanın sembolü olarak kabul edildiği için dağlara yakın olmak aynı zamanda onu oluşturmuş olan Tanrı veya Tanrılara yakın olmak anlamına gelir. Dağlar aynı zamanda öbür dünyaya geçiş yeri olarak da kabul edilir. Üçlü evren algısında dağlar, yer altı ve yer üstünü birleştiren bir konumdadır (Seyidoğlu, 1995: 91-94).

Dağların göğe yakın olması, onların aynı zamanda tanrı makamı olarak algılanmalarını beraberinde getirmiştir. Bu algılayışın bir ürünü olarak, Orta Asya'daki dağların mübarek, mukaddes, büyük ata, büyük hakan gibi anlamlara gelen “*Han Tanrı*”, “*Buztağata*”, “*Iduk art*”, “*Kuttağata*” şeklinde isimlendirilmeleri söz konusu olmuştur (Günay-Güngör 1997: 47). Eski Türklerde her boy ve oymağın kendilerine mahsus bir dağlarının olduğu da bilinmektedir. Bu inanişin yansıması Anadolu'da belli yerlerin kutsanmasını beraberinde getirmiştir (Bekki, 2008: 93-110).

Eski Türk kavimlerinin kutsal saymış oldukları dağlar arasında en tanınmış Ötüken'dir. Bu dağlık ve ormanlık yer, birçok Türk devletine merkez olmuştur (Çoruhlu, 2006: 34).

Türk yaratılış mitleri arasında ilk insanın nasıl yaratıldığına ilişkin Ebubekir bin Abdullah bin Aybek ed-Devadarî'den nakledilen mitte, Türk'ün ilk atası, Karadağcı denilen bir dağdaki mağarada gerçekleşmiştir (İnan, 1995: 21).

Dağların kutsallıkları ve bu kutsallıklarının sonucu olarak ruhlarının olması inancı, destanlarda sık sık karşılaştığımız motiflerdendir. Dağ ruhları destanlarda bedensel bir yapıya bürünerek kahraman ya da atı olarak görülmektedir. Pamir yaylasında bir dağdaki mağarada yaşayan “ilah atı”na kısıraklar sürülmek suretiyle döl alınır. Diğer bir rivayete göre içinden at idrarı dökülen mağaraya Ağustos ayında kısıraklar götürülerek çiftleşme temin edilmiştir (Elçin, 1963a: 413). Bu bağlamda “*Dağla birlikte karşımıza çıkan ‘mağara kültü’ de doğma veya dünyaya getirilme motifiyile doğrudan bağlantılıdır* (Bekki, 2007: 275).”⁵

Saltuk-nâme, Battal-nâme ve Hamza-nâmelerde karşımıza aynı adla (Aşkar) çıkan at, Hz. Âdem (AS) zamanından beri yaşamakta olan ölümsüz bir attır ve yardımcı olacağı kahramanları (Sarı Saltuk, Seyyid Battal Gazi, Hz. Hamza) bir mağarada koşumları üzerinde olmak suretiyle beklemektedir. Bu atın zaman zaman Kâbe’yi tavaf edip yaşadığı mağaraya tekrar döndüğü rivayet edilmektedir (Sakaoğlu 1995: 165-172).

⁵ İncelediğimiz destanlar içinde mağara motifinin geçtiği destanlar şunlardır: “*Bayan-Toolay Destanı* (Arıkoğlu, Borbonaay, 2007: 475-525)”, “*Ölöstöy Destanı* (Dilek, 2007b: 86-100)”, “*Altın-Arığ Destanı* (Özkan, 1997: 49-93)”, “*Kan-Kapçıkay Destanı* (Dilek, 2007a: 305)”, “*Katan-Kökşin ile Katan-Mergen* (Dilek, 2007b: 305)”, “*Közüyke Destanı* (Dilek, 2002: 325)”, “*Kağan-Kes Destanı* (Ergun, 2006: 412)”, “*Alday-Buuçu Destanı* (Ergun-Aça, 2004: 212)”, “*Boktu-Kiriş Bora-Şeeley Destanı* (Ergun-Aça, 2004: 347-411)”, “*Arı-Haan Destanı*(Ergun-Aça, 2005: 234)”, “*Şöögön-Bora Attığ Şöögün-Köögün Destanı* (Ergun-Aça, 2005: 354-361)”.

Dağ ruhundan yaratılan atları Altay Destanları'ndan "*Altın-Arığ*" da görmekteyiz. Kirim dağın üstünde altı sivri uçlu bir kayanın içinde kendi kendine yaratılmış "*Ak-Sabdar at*"tan bahsedilmektedir:

"Kirim dağının üzerinde

Altı sivri başlı Ak kaya duruyor.

Gece olunca, ay ışığıyla parlıyor.

Gündüz olunca, güneş ışığıysa parlıyor.

Onu sen hiç görmedin mi?

Altı sivri başlı,

Ak kayanın içinde Dokuz-Kulaç boyunda,

Altın-yeleli, altı toynaklı

Ak-Sabdar at, kendi kendine yaratılmış." (AAD s. 49)

I.2. ATLARIN FİZİKİ ÖZELLİKLERİ

I.2.1. İsim/Don

Devlet idaresinde kahramanların sefer ve zaferlerine iştirak etmesiyle atlar, destanlarda yalnızca yüce bir varlık olarak anılmakla kalmamış aynı zamanda kahramanların unvan ve lakaplarını da almışlardır.

Nasıl atlar sahiplerinin unvanlarını taşıyorsa sahipleri de binicisi oldukları atlara göre adlandırılmışlardır. Altay Türk masallarının birçoğunda kahramanlar, sahibi oldukları atların renk ve hususiyetlerine göre adlandırılmışlardır (Caferoğlu, 1953. 201-212). Bu durum, Türklerin İslamiyeti kabul etmelerinden sonra da devam etmiştir:

“Bahadırlar, ancak sihrî kuvveti haiz, savaşta kahramanının göstereceği yararlıkta, bir nevî tulsım rolü oynayabilecek seçkin ve ad, şan kazanmış atlara bindirilirdi. Bundan dolayı da, alpların bindikleri atlar, kahramanlar kadar zaferlere ortaklaşa iştirak ederlerdi ve onlar gibi de unvanlar alırlardı.”

(Caferoğlu, 1953: 201-212)

Destanlarda hemen her atın kendine has bir adı vardır. Kahramanın ad almasıyla birlikte atı da kahramanla birlikte ad alır. Destanlarda ad alan atlar, kahramanlar gibi ölümsüzleştirilirler. Atların ad almaları, donlarına, yaşlarına, tabiat olaylarına, huylarına, nesillerine, hızlarına, vücutlarındaki bir takım iz ve şekiller ile gösterdikleri kahramanlıklara göre olur (Çınar, 2000b: 133-151).

Enverbek Mokeyev, Manas destanında geçen atların aldığı isimleri dört grupta toplamıştır:

- “1. Rengine, yaşına ve büyüklüğüne göre isimler: Ak Ala at, Al at, Azı-Dişli Kızıl at, Dokuz-Kulaç Boylu Kara at, Üç-Kulaklı Ay-Kara at, Üç-Boynuzlu at.
2. Rengine, yabani hayvanlara ve kuşlara benzerliğinden dolayı verilen isimler: Kuzgun-Kara at.
3. Rengine ve tabiat olaylarına benzetilmesi dolayısıyla verilen isimler.
4. Rengine, huyuna, nesline ve hızına göre verilen isimler (1995: 289-296).”

İncelemiş olduğumuz “Üç Kulaktı Ay-Kara At” destanında geçen atın destana ad olduğu görülmektedir. Bazı destanlarımızın isimleri at ve kahraman isimlerinden oluşmaktadır: “Şöögün-Bora Attıg Şöögün-Köögün”, “Han-Şilgi Attıg Han-Hülük”, “Arzılan-Kara Attıg Çeçen-Kara Möge”, “Kan-Ceeren Attı Kan-Altın” gibi.

Ak-Tayçı destanında, başkahraman ve atının ad alması şöyle gerçekleşmiştir. Ak-Börü, oğluna oynaması için yakalayıp iki ayı getirir. Bir zaman sonra oğlunun bir pehlivan gibi ayları perişan ettiğini görür. Bu olay üzerine oğluna Altay’dan Ak-Boro atı getirmesini ister. Oğlu, Altay’dan Ak-Boro atı getirir. Daha sonra babası her ikisine de isim verir:

“Ak-Börü babası konuştu:

Ölsek, canımız bir,

Yaşasak, kanımız bir,

Senin bindiğin atınsa,

Kıymetli at Ak-Boro’dur.

Senin kendi adın ise

Ak-Tayçı bahadırır,” (ATAD s. 121-122)

Altın-Çüs destanında, “*Kara Sarı kulun*” Alp-Han’ın çocuğunu, Pilö-Harın Pis-Tumzuh’tan korumak için, Hıyan-Arığ kadından alıp götürür. Yolda Ak-Molat ile Gök-Molat, atı durdururlar. Çocuğu ve atı alıp evlerine getirirler. Küçük çocuk atının büyüdüğünü görünce atın koşum takımlarını takar ve Ak-Molat’tan adını ister:

“Küçük çocuk, dürüp alarak büriüp tutarak,

Ak saray evinden çıkıp gelmiş:

Kara-sarı kulun yiğit

At çağına ulaşmış gibi görünüyor.

Yanına yürüyüp gelip,

Yürüyüp dizgin takmış,

Etrafında dolanıp eyer vurmuş:

Yanına durup paldım takmış,

Eğilip kolan çekmiş:

Okunu silahını sağ terkiye bağlamış,

Giyim kuşamını sol terkiye bağlamış,

Bütün hazırlıklarıyla

Kar- sarı at orada durmuş:

Oradan dönüp ak saraya girivermiş,

Orada konuşuyor:

Kıymetli adımı veriniz,

Şanlı sanımı veriniz.

Ak-Molat orada adını vermiş:

Alp-Möke atan oluyor,

Hıyan-Arığ anan oluyor,

Senden sonra doğan küçüğün yok,

Senden önce doğan büyüğün yok,

Kara-sarı atlı Üzüm-Han adın sanın olsun.” (AÇD s. 169-171)

Ak-Kağan destanında, henüz bir adı olmayan oğlan çocuğu, boz kâseyi alarak ak bozkıra çıkar ve kendisine ad verecek kimse var mı diye bağırır. Ancak oğlana ad vermeye kimse yanaşmaz. Oğlan da üç gün boyunca orada bekler. Üçüncü günün sonunda yaşlı bir ihtiyar gelir. Oğlan, ihtiyara al boz kâsesini sunup ondan ad ister. İhtiyar, kâseyi içer trans haline geçip çocuğa ve atına isimlerini verir:

“Oğlan ala boz kâsesini ihtiyara sundu. İhtiyar bir nefeste onu bitirdi. Sakalı dağılıncaya, burnu şişinceye dek esridi. İhtiyar bağırdı: “at ise at olsun, at değilse yel kapsın! Önce doğan kişinin, ablanın adını koyayım. Ak-Kağan atalı, Altın-Arığ analı Altın-Tana olsun! Altına bindiği atı, atlar iyisi ak kızıl at olsun! Ak-kızıl atın üstüne binen alttaki yer gibi güçlü, üstteki gök gibi güçlü Altın-Tana olsun!” demiş.” (AKD s. 157)

Ay-Huucın destanında, kahraman at soyundan gelmektedir. Ay-Huucın, Ala-Kula aygıra ve Ala-Kula kısrağesa otlatılan mala katılayım mı diye sorar. Bunun üzerine Ala-Kula aygır, Ay-Huucın’a sen yilkıdan doğsan da halk arasında yaşarsın cevabını verir. Ayrıca Ala-Kula aygır, Ay-Huucın’ın Hanım zirve altında yurdunun olduğunu, Han-Mirgen ağabeyi, çirkin Yüzlü Kız-Han ablası, Alp-Han kız yengesi, Ala-Kula aygır babası, Ala-Kula kısrak kardeşi, Üç-kulaklı Ala-Kula kardeşi olduğunu söyler ve adını takar:

“Ala-Kula aygır, dönüp,

Orada konuşmuş:

Yilkıdan doğsan da,

Halk arasında yaşarsın.

Hanım zirve altında

*Atanın yurdu vardır,
Hanım ırmak kıyısında
Anamın yurdu vardır.
Han-Mirgen'i kardeş edinip,
Birlikte yaşarsınız.
Öyle ise,
Kıymetli adımı veriniz.
Adımı lakabımı söyleyiniz,
Ala-Kula aygır durduğu yerden
Kıymetli adını vermiş:
Çirkin yüzlü Kız-Han
Büyüğünüz olur,
Kötü yaratılışlı Kız-Han
Hepinizin büyüğüdür.
Çirkin yüzlü Kız-Han
Ablalı oluyorsunuz.
Atanız aynı olmasa da,
Atanız birmiş gibidir,
Dokuz-kulaç boylu
Han-boz atlı
Han-Mirgen ağabeylisiniz,
Alnında ay ışıklı,
Han-boz atlı
Alp Han-Kız yengeli oluyorsunuz.
Ala kula aygır babahsınız,
Ala kula kısrağ analısınız,
Atadan birlikte olan*

*Üç kulaklı Ala-kula kardeşiniz var.
Tanrının verdiği ala kula
Kardeşine binip gidersin.
Dokuz-Kulaç boylu
Üç kulaklı Ala-kula atlı
Yıldızdan doğan Ay-Huucın
Adın lakabın olacak.” (AHUD s. 459-461)*

İncelemiş olduğumuz destanların birçoğunda kahramanlar atlarıyla birlikte anılırlar. Adı sorulan kahraman genelde kendi ismiyle birlikte atının da ismini söyler:

*“Babamın, anamın verdiği adım
Ançı-Mergen’dir.
Altay dağlarından tuttuğu atım,
Altmış-kulaç kuyruklu, Ak-Sarı’dır.” (KÖED s.190)*

*“Kilin-Kara atlı Kodur-Uul
Kozın-Erkeş’e sordu.
Beni yetiştiren babam
Hayatını tuzak kurup avla geçiren
Ak-Boro ata binen
Ak-Bökö atlı kişi idi.
Kendi adım ise,
Kızıl-Konur ata binen
Kozın-Erkeş bahadırım.” (KED s. 263)*

*“Kız söyler sen kimsin? demiş
Adın ne? demiş.*

Yiğit söyler:
Atam da anam da yok,
Ben kırk göğün,
Üstünden indim, demiş.
Kan al doru atlı,
Kağan alp'im.” (KPD s. 422)

Kahraman, adını söylemeden önce nasıl bir ata sahip olduğunu söyler. Aynı yapı Dede Korkut kahramanlarının isimlerinin geçtiği yerlerde de görülür. Kahramanların niteliğini belirten epitetlerde⁶ bunu görmek mümkündür. Dede Korkut kahramanlarından Salur Kazan “*Konur atlı Kazan* (Ergin, 2009: 96)”; Bamsı Beyrek ise “*Boz aygırlı Beyrek* (Ergin, 2009: 113, 121, 174, 188.)” olarak geçer.

İncelediğimiz destanlarda adına bağlı epitette at ismi geçen kahramanlar şunlardır:

Parlak tüylü gök-boz atlı “*Çaas-Han*” (AÇD s. 81),
Ak-sarı atlı “*Ok-Han*” (AÇD s. 161),
Ak-boz atlı “*Ak-Molat*” (AÇD s. 161),
Yiğit han-boz atlı “*Kanlı-Kılıç*” (AÇAD s. 219),
Ak-doru atlı “*Ay-Molat*” (AÇAD s. 345),
Gök rengi, gök bora atlı “*Timir-Teek*” (AHD s. 427),
İpek-yeleli Ak-kır atlı “*Arı-Sili Altı-Arığ*” (AHD s. 623),
Yiğit Ak-gök atlı “*Tönis-Han*” (AHD s. 661),
Altın yeleli ak-kır atlı “*Altın-Şapa*” (ASD s. 266),

⁶ Epitet: “*Bir ismi veya folklor araştırmalarında kahramanın ismini bir sıfatla veya isimle veya bir sıfat cümlesi ile tamamlayan söz ve cümlelere verilen addır* (Başgöz, 1999: 23-35)”

Ak-kula atlı “*Altın-Toyçu*” (ATD s. 303),

Kök-Bora atlı “*Kögeldey-Mergen*” (HŞAHH s. 174) vs.

Yusuf Halaçoğlu'nun İslam Ansiklopedisi'nde yazmış olduğu “*At*” maddesinde, atların “*al (kızıl kahverengi), doru (gövde kahverengi, yele ve kuyruk kara), kula (gövde sarı, yele kuyruk kara), kır (koyu kıllarla karışık ak), beyaz ve yağız (kara) renklerinden (don)*” bahsetmektedir (Halaçoğlu, 1991: 28-31).

Türk onomastiğine, karakteristik bir çeşitlik ve zenginlik temin eden unsurlardan biri de eski “*at kültü*”nü yaşatan “*at renkleri*” olmuştur. Türkler, tarih boyunca bindikleri atların cinsine, bilhassa renklerine büyük önem vermişlerdir. Cuci Han'ın, Çingiz Han'a Kıpçak ilinden getirdiği birçok hediye arasında 20 bin “*boz*”, 20 bin “*doru/toruk*”, 20 bin “*kara*” 20 bin “*demir-kır*” renginde atları getirmesi dikkat çekicidir (Caferoğlu, 1953: 201-212)

Türkler arasında, doğu yönü kök (mavi ve yeşil), güney yönü kızıl, batı yönü ak, kuzey yönü ise kara renkleri ile ifade edilmektedir (Sertkaya-1995: 25-30). Renklere göre yön tayini geleneğini Çinlilerden alan Hunlar, savaşlarında, bu geleneğe bağlı kalarak, batı cephesine “*beyaz*” atlıları, doğu cephesine “*boz*” atlıları, kuzey cephesine “*kara atlıları*”, güney cephesine “*kızıl*” atlıları göndermekle “*at kültü*” geleneğine sadık kalmışlardır (Caferoğlu, 1953: 201-212).

Atların bünyelerinde barındırmış oldukları renkler sadece seferler sırasında önem arz etmemiş aynı zamanda at renkleriyle astroloji arasında da bir bağ kurulmuştur. Sarı at güneş, kahverengi at Jüpiter, zarif kır at yine bu atı idare eden dişil gezegen Venüs, kara at Satürn ile özdeşleştirilmiştir. Alaca at ise uğurları şartlara göre değişken olan Merkür'ün atı olarak görülmüştür (Esin, 1995: 54-90).

Yazılı eserlerde atların rengi yerine ağırlıklı olarak don kelimesi kullanılmaktadır. “Don” kelimesiyle anlatılmak istenen ise atların vücudunu örten kılların, yelelerinin ve kuyruklarının rengidir. Ancak at donlarında bir birlikten söz etmek güçtür. Bu durum, at donlarının gruplandırılmasını zorlaştırmaktadır.

Türkiye’de yayımlanan mesleki ve genel sözlüklerde don kelimesine; “*post, yün, kıyafet, biçim, atların vücut örtüsü rengi, at kılının rengi*” gibi değişik anlamlar verilmiştir

Ali Abbas Çınar, “don” ile “rengin” karıştırılmaması ve atların donları yerine renk kavramının kullanılmaması gerektiğini belirtir. Çınar, kitabında altı at donuna yer verir. Ancak sıralamada üçüncü sırada verilen “yiğit at” nitelemesi donla ilgili değil, atın gücünü gösteren bir sıfattır. Çınar’ın verdiği at donları şunlardır:

- “1. Doru at (*a. hurmayi doru at, b. açık doru at*)
2. Kır at (*demir kır at*)
3. Yiğit at
4. Kula at
5. Al at
6. Çil at.” (1993: 49-56)

Gülden Sağol, “*Tarihi Şivelerde At Donları*” adlı bildirisinde, atın tüyünün renginin don olarak adlandırıldığını ifade etmektedir. Ayrıca don kavramında birçok rengin gizli olduğunu ve atın bedenindeki tüyleri ifade etmek için renk kelimesini kullanmanın doğru olmadığını belirtir. Sağol’un çalışmasında geçen at donları şunlardır:

“ak, akça/agca, al, ala, alaça, az, ak az, beyaz/ala beyaz, boz, ak boz, temir boz, çal, çapar, çil, çilgü, egir/eygir, kara, kır, demir kır, kızgıl, kızıl, kızılsagi, kongur, kök, kökiş, kuba, kula, kızıl kula, kuru kula, kül levünlü/kara kül levünlü, or, sarıg, sıçan tüli, sis, taz, tıg, torug, hurmayı torı, yağız, az yağız, kara yağız, yaşıl.” (1995: 126-146)

Salim Küçük’ün 2009 yılında yayımlanan “*Türk Kültüründe Donlarına Göre Atlara Verilen Adlar ve Nişanları*” adlı makalesinde ise 95 at donu bulunmaktadır:

“Ak, Agca/akça At, Ak Bi, Akboz, Ak Kır, Balan, Pamuk Kır, Süt Kır/Süt Kırı, Al Al Beegir, Abeş/Ebeş/Ebreş, Ala/Alaça, Ar, Çil At/Çil Aygır, Çilgü At, Kızılsagi, Ok, Taz At, Tubçak, Yeşi/yeşil, Boz At, Ak At, Bakır Kır/Bakır Kırı/Bakırı Gır, Çal, Demür Boz, Kara Boz, Kızgul At, Semend, Sur, Şal, Temir Boz/Buz, Üveyik/Eveyik Kır, Demir Gök/Timer-Kük, Gök/Kök At, Doru At (Torıg/Torug/Toruğ/Doru), Açık Doru, Al, Attur, Cıran, Çılan, Doru Yağız, Hurmaî Doru At (Hurma Dorusu/Hurmayı Torı/ Hurma Darı/Hırmadarı), İslı Doru, Kara Doru, Kestane Dorusu, Kızıl At, Kümeyt, Sisli Kır, Tüm Torug At, Yağız Doru, Gök Kır, Gök/Kök At, Kökiş, Gonur/Koñur/Kongur At, Ger (Anadolu)/Ker/Keher (Azerbaycan), Kuba At, Güren/Küren/Küran, Kara, Çöm-Kara, Egir/Eygir, Garegöngö, Kara Kül Levünlü/Kül Levünlü At, Kara Yagız, Tüm Kara At, Kır At, Ak Çil Beegir, Būrul/Buurul, Demir Kır/Demir Kırı/Demirî Kır/Demirî, İslı Kula, Kızıl Kula, Kutla, Mercan Kır, Pullu Kır, Sıçan Kırı, Sıçan Tügi/Tüli, Tarlan, Turna Kırı, Yıldızlı Kır, Kula/Küle At, Alaş, Aşgar/Aşkar, Boz Kula, Çından At, Sarı Yağız, Kızıl Kır, Kuru Kula, Al Pekmez/Pekmez Kefi/Pekmez Köpüğü, Yagren/Yegren, Sarı Ak Az, Az/Az Yağız, Azman, Sarala, Sarı Kulak, Şalgamî At, Yagız/Yağız At, Kara Gır, KaraYağız,

Kirli Yağız, Oy At, Yaşıl, Börtü, Çabdar/ Çapar/ Çaptar/ Çıpar/ Çıbar/ Çıpir/Ubar/Şubar/Şabd, Çıl Çapar, Tele/Telki/Teñbil, Tüm (2009: 1830-1855)."

Süleyman Bozkurt, "*Kayseri Yöresinde At Kültürü*" adlı tezinde yöre halkının atın rengi yerine don kelimesini kullandığını dile getirir. Don kelimesini, "*atın tüyüne verilen tabirdir*" diye açıklar. Tezinde at donlarını 10 gruba ayırmıştır:

"1. Yağız At: Simsiyah.

2. Süt Kır At: Bembeyaz

3. Doru At: Mor kırmızı.

4. Al At: Bayrak kırmızı.

5. Kestane Doru At: Koyu kırmızı.

6. Pakla Kır At: Kirli beyaz olup, kalçasının üzerinde fasulye biçiminde koyu lekeleri olan.

7. Göğkır At: Kirli beyazdır, siyahla beyazın karıştığı noktada, siyah, beyazı biraz daha kapatır.

8. Kula At: Açık kahve.

9. Demirkır At: Demir rengini andırır.

10. Humayı Doru At: Kestane kırmızından daha da koyu olan kırmızıdır (2010: 31-32)."

İncelemiş olduğumuz destanlarda geçen atların ad almalarını, ad alırken hangi özelliklerin ön plana çıktığını yukarıda ana hatlarıyla belirtmeye çalıştık. Atların büyük çoğunlukla renklerine göre isimlendirildiği görülmektedir. Don kavramını tam olarak karşılayacak renk ayrıntısı destanlarda bulunmadığı için biz burada don yerine renk kavramını kullanmayı uygun gördük. Aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere

atlar, sadece renklerine göre değil, çeşitli özellikleri (güç, boy, yele, kulak vs.) dikkate alınarak çok çeşitli şekillerde isimlendirilmişlerdir.

Tablomuzda, destanlarda geçen at isimlerinin alfabetik olarak sahalara göre dağılımı verilmiştir. Tabloda, tespit edebildiğimiz 74 at isminin destan sahalarna göre dağılımı bulunmaktadır. Tabloda geçen isimlerden “*Kara at*”ın Altay sahasında, “*Han-Şilgi at*”ın Tuva sahasında, “*Ak-Kula at*”ın Hakas sahasında ve “*Ak-Kır at*”ın Şor sahasında yoğun bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Genel toplamda ise en fazla “*Kara at*” geçmektedir. Tablomuzdaki atlardan “*azı dişli*” olanların Altay sahası dışında, “*dokuz kulaç boylu*” atların da Hakas sahası dışında olmadıklarını görmekteyiz. Ayrıca tablomuzda görülen 74 ayrı isim incelemiş olduğumuz destanlarda 1400’ün üzerinde tekrar edilmiştir.

At İsimleri	Altay Sahası	Tuva Sahası	Hakas Sahası	Şor Sahası
Azı-Dişli Boz-Kısrak	3			
Azı-Dişli Kan-Ceeren At	2			
Azı-Dişli Kara-Kaltar At	4			
Azı-Dişli Keçel Tay	1			
Azı-Dişli Kızıl-At	1			
Azı-Dişli Koyu-Kır At	15			
Oçı-Ceeren At	2			
Ak-Ala At			2	
Ak-Bora At	4			3

Ak-Boz	11		19	2
Ak-Çal At	1			
Ak-Doru At			4	25
Ak-Gök At			2	
Ak-Kar Gibi Kula At			1	
Ak-Kır At	1		30	92
Ak-Kır Gibi Ak Kula			2	
Ak-Kızıl At				69
Ak-Kula At	1		66	65
Ak-Sarı At	16		59	
Ak-Sarı Kulun			28	
Ak-Sarıg At		8		
Ak-Bora At	4			3
Ak-Buurıl At	1			
Ak-Sur At	7			
Ak-Yeleli At	9			
Al-At	5			
Altın Yeleli Ak-Kır At				26
Altın Tüylü Ak-Boz At	4			
Artık-Ayaklı At				3
Bay-Çookır At	3			
Bora-Şokar At		33		
Ceeken-Küren At	2			

Çiçke-Kara At	2			
Dokuz-Kulaç Boylu Ak-Ala At			1	
Dokuz-Kulaç Boylu Ak-Kara At			1	
Dokuz-Kulaç Boylu Ala-Kır At			1	
Dokuz-Kulaç Boylu Kara At			2	
Dokuz-Kulaç Boylu Han-Boz At			6	
Dokuz-Kulaç Boylu İpek Yeleli Ak-Kır At			2	
Dokuz-Kulaç Boylu Kara-Doru At			1	
Dokuz-Kulaç Boylu Kara-Kula At			1	
Dokuz-Kulaç Boylu Kardan Ak-Kula At			2	
Dokuz-Kulaç Boylu Kara-Konur At			1	
Dokuz-Kulaç Boylu Kızıl-Konur At			1	
Gök-Boz At			7	
Han-Boz At			31	
Han-Şilgi At		62		
Kan gibi Konur-At	13			
Kan-Ceeren At	27			
Kara-At	86	37	31	15
Kara-Doru At			26	3
Kara-Küren At	3		3	1
Kara-Rahvan At	12			
Kara-Sarı At			5	
Kara-Sarı Kulun			9	

Kayçı-Ceeren At	3			
Kızıl-Al At				15
Kızıl-Konır At	16			
Kızıl-Konur At			5	
Kilin-Kara At	5			
Kök-Çookır At	7			
Kuzgun-Kara At			2	
Oçı-Ceeren At	10			
Pamuk Yeleli Koyu Kır At	41			
Sarıg-Kaldar At		3		
Şiree-Kara At		7		
Tekpir-Ceeren At	2			
Temir-Çookır At	8			
Üç kulaklı Ala-kula At			8	
Üç Kulaklı Ay-Kara At	37			
Üç Kulaklı Gök-Bora At				1
Üç Kulaklı Ak-Kır At				1
ÜçBoynuzlu At	2			
Yorga-Konır At	5			

I.2.2. Yaş

Atların yaşları da diğer hayvanlar gibi dişlerinin çıkmasından anlaşılmaktadır.

İncelediğimiz destanlarda bazı atların azı dişli oldukları belirtilmektedir: “Azı-Dişli

Boz-Kısrak”, “*Azı-Dişli Kan-Ceeren at*”, “*Azı-Dişli Koyu-Kır at*”, “*Azı-Dişli Keçel Tay*”, “*Azı-Dişli Kara-Kaltar at*”. Ancak destanlarda geçen bu ifadelerin atların yaşlarından ziyade onların olağanüstü güçlerini ifade etmek için kullanılan destanlara özgü bir deyim olarak düşünmek doğru olacaktır.

Genel olarak bir aygırda 40 diş mevcuttur. Bu dişlerden 12’si ön, 28’i de azı dişleridir. Kısrakta ise 36 diş bulunmaktadır. Atların yaşları ile ağızlarındaki dişlerin şekilleri de değişmektedir. Atların dişleri, “*dokuz yaşa kadar yatayca uzun, dokuz yaşından on altı yaşına kadar yuvarlak, on yedi yaşından 20 yaşına kadar üç köşeli, daha ileriki yaşlarda ise uzunca bir şekil alır* (Saginbekov, 2007: 1750).”

İncelemiş olduğumuz destanların bazılarında atların koşum takımlarının takılmasıyla büyümekte ve Dadaloğlu’nun şiirinde belirttiği gibi dört yaşında yetişkin bir at olmaktadır.⁷

Boktu-Kiriş Bora-Şeley destanında, kahraman kendisine at aramaya çıkar. Aldın-Kurgulday, yeni doğmuş bir kulunu yakalar ve onu büyük çabalarla obasına getirir. Annesi de getirdiği atı eyerlemesini söyler. Eyer vurulan kulun birden büyür ve dört yaşında bir at olur:

“Aldın-Kurgulday altmış kulaç,

Sarı ip ile yuvarlayıverip

Obasına yetip gelip onu

Aslan başlı altın sağlam çakısına bağlayıp

⁷ “At koşu tutmasın çıktığı zaman
Yalı kaval gibi yıktığı zaman
At dört kız on beşe yettiği zaman
Severim kır atı bir de güzeli

Dadaloğlu'm hile yoktur içimde
Yiğit olan yiğit görür düşünde
At dördünde güzel on beş yaşında
Severim kır atı bir de güzeli (Öztelli, 1974: 234)

Gümüş nakışlı
Gemi, yuları takınca
Üç yaşında bir tay oluvermiş.
Ova gibi keçesini
Gerip sırtına koyunca
Dört yaşında kara at oluvermiş.
Sırt, aşıt gibi kızıl yamaçlı yerini
Koyunca
Dört yaşında at oluvermiş.
Otuz kuskununu kuskunlayıp,
Otuz göğüslüğünü göğüsleyip
Altmış kolanını çekip takınca
Yetişkin genç koca at oluvermez mi?" (ALKD s. 549)

Altın-Ergek destanında, otlaktaki malı sahiplenen ve halka eziyet eden Cer-Tekpenek'e yaklaşmak isteyen Altın-Ergek ve atı şekil değiştirip yaşça büyürler:

"Yerin altını yöneten
Aç gözlü Cer-Tekpenek
Otlaktaki malı sürmüş,
Ele, halka eziyet etmiş.
Bu Altay'da göründü.
Demir at direğinin dibinde
Cer-Tekpenek kağanın
Boynuzlu kara atı duruyordu.
Onu gören Altın-Ergek
Yorulan bedenini dinlendirmede.

*Bu aç gözliye yaklaşmak için
Kılık değiştirmeli, dedi.
Kıymetli at Kan-Ceeren
Yetmiş yaşa yetmiş
İhtiyar kadına dönüştü.
Altın Ergek bahadır ise
Altmış yaşı aşmış.
İhtiyar adama dönüştü.” (AED s. 453-454)*

Alday-Buuçu destanında, kahraman bir gün avlanırken babasının yılkıasını görür ve babasına kendisine bir at olabilecek hayvanının olup olmadığını sorar. Babası bu durum üzerine malcılarını çağırır ve oğluna göre bir atın olup olmadığını sorar. Malcılar, ise kuzey yamacında üç yılını doldurmuş Han-Şilgi kısrağın kulunu erkek olursa onun oğluna at olabileceğini söylerler. Bu dizelerde Han-Şilgi atın üç yaşında olduğu ifade edilmektedir:

*“Hüürtün-Kızıl tayganın
Kuzey yamacında
Üç yılını doldurmuş.
Han-Şilgi kısrak vardır.
O kısrak üç yaşını doldurduğunda
Yedi koca kara kayayı
Tepip fırlatan maldır.
Eğer o kısrağın kulunu
Erkek olursa
O sana at olabilir derim ben, diye söylemiş.
Kulak verin hey,*

Alday-Buuçu ata oğluna demiş:
Tamamdır oğlum, hüürtün-Kızıl tayganın
Kuzey yamacında Han-Şilgi kısrak
Üç yaşını dolanıp geçmiş.
O kısrak üç yaşını doldurduğunda
Yedi koca kara kayayı
Vurup tepip
Fırlatıp atan malmış.
Onun kulunu erkek olursa,
Sana ancak o at
Olur oğlum.” (ABUD s. 216-217)

Aynı destanın ilerleyen satırlarında bahadır, atı yakalayıp obasına getirir ve babasına olanları anlatır. Babası bu atın kendisine at olabileceğini söyler. Daha sonra atına, koşum takımlarını takar. Koşum takımlarının takılmasıyla at, sırasıyla üç, dört ve altı yaşına girer:

“Kulununa gümüş gem, yular takarmış.
Üçünde atım ben, diye razı olurmuş.
Ova gibi keçesini
Gerip ata salmış.
Tepe gibi kocaman eyerini vürmüş.
Dördünde atım ben, deyip razı olmuş.
Altısında atım ben, deyip razı olmuş.
Otuz iki palanını bağlayıp,
Otuz iki kolanını bağlayıp çekmiş.
...

*Garip yiğit silahını omuzlayıp
Üzengisine basıp atlanıvermiş.
Er olmasına ersin,
Ama daha cahilsin, diye söylenmiş.
Kuyruğumun kuskun gördüğü yok,
Ağzının kenarının ağızlık gördüğü yok,
Göğsümün döşlük gördüğü yok,
...
Göğün boşluğunda
Yerin düzlüğünde
Binip çarpıvermiş.
Berkleştim, diye cevap vermiş.
Bindin mi? demiş.
Bindim! diye cevap vermiş.
Tutundun mu? demiş.
Tutundum! diye cevap vermiş.
Yerinde şahlanıp duruvermiş.” (ABUD s. 219)*

Oçı-Bala destanında, Oçı-Bala ava gitmek ister ve altmış iki kat işlemeli altın dizgini şingirdattır. Bu sesi duyan “Azı dişli Oçı-Ceeren” at sahibinin yanına gelir. Oçı-Ceeren atın azı dişleri, onun yetişkin bir at olduğunun göstergesidir:

*“Anlı şanlı Oçı-Bala
Altmış iki kat işlemeli
Altın dizgini alıp,
Sallayıp şingirdattı.
Yeni ayın üçünde*

Hayvan, kuş avlamaya gitmeli,

Diye bahadır kız düşündü.

Azı dişli Oçı-Ceeren

Atı koşturup geldi.” (OBD s. 44-46)

I.2.3. Damga

Damga, Türklerin boylarını ifade eden sembollerdir. Türklerin mevsim göçleri sırasında sürülerin birbirine karışmaması için her boy, kendi hayvanlarına kendi damgalarını vurmuşlardır. Daha sonraları bu damgalar devlet sembolleri haline gelerek Türk hanedanlarının aile alâmeti olarak kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmud, Reşidüddin ve Yazıcıoğlu'nun eserlerinde Oğuzların 24 olan boyunun her birinin sahip olduğu damgalar hakkında bilgi vardır. Bu damgalar daha sonraki devirlerde kesilen sikkelerde de görülür (Halaçoğlu, 1993: 454-455).

Eski Türkler'de tamga, tamka ve damga kelimeleri, “*el ile yapılan motif*” anlamına gelmektedir (Halaçoğlu, 1993: 454-455).

Damga paraların dışında özellikle Akkoyunlular ile Osmanlıların mimari eserlerinde, bayraklarında ve silahlarında da görülmektedir. Cumhuriyet döneminde Anadolu'nun birçok yöresinde halı ve kilimlerde, kapkacakta, ev duvarlarında ve mezar taşlarında çeşitli damgalara rastlanmaktadır. Ayrıca hayvanlara damga vurulmak suretiyle sahipleri belirlenmektedir (Halaçoğlu, 1993: 454-455).

Bu damgalar, hayvanların boyun veya tırnaklarına vurulurdu. “*Tırnaklara vurulan damgalar madenî para büyüklüğünde olurken boyunların yan tarafına*

vurulan damgalar fincan ağzı büyüklüğünde, kalçaya vurulan damgalar ise at nalı büyüklüğünde (Gülensoy, 1995: 95-119)” olurdu. Tuncer Gülensoy, atların damga vurulan yerlerini beş başlıkta toplamıştır:

- “1. Sağ veya sol sağırları (nadiren her iki sağırya da damga basılabilir),
2. Boyun,
3. Yanak,
4. Baldır içi (atı çalan kişi fark edip, damgayı tahrif etmesin diye baldırın içine ve görünmeyen yerine vurulur),
5. Boyun bitimi ile sırt başlangıcı arasındaki çıkıntı bölgesinde, kürek kemiğinin biraz gerisine (eyer basıp, damgayı tahrif etmesin veya örtmesin diye bu bölgeye vurulur)” (Gülensoy, 1995: 95-119)

Ay-Huucın destanında, “Kara-konur at”ın fiziki özellikleri arasında şekli belli olmayan bir damgadan bahsedilir:

“Halk oymak bağırmiş:
At aşmaz yerden at aştı,
Yiğit Kara-konur at.
Alp inmez yerden
Alp inip geliyor.
Damgası başka Kara konur at,
Yaratılışı farklı alp kişi.” (AHUD s. 381)

Ölöstöy destanında, kahraman Ölöstöy ve Altın-Topçu kendi aralarında yaklaşan düşman üzerine konuşmaktadırlar. Altın-Topçu, “Kara aygırlı soylu attan / Dört kısrağ tutup getir” der. Bunun üzerine Ölöstöy kısrağları yakalayıp getirir. Ölöstöy’ün getirdiği atlardan biri “damgalı koyu-donlu kısrağ”tır:

*“Onu işiten Ölöştöy’üm
Kök-ölö atını eyerleyip,
Boz ceketini giyip,
Kara aygırlı at sürüsüne doğru
Hızla koşup gitti.
Altın-Topçı döner diye,
Attan hızlı koştu.
Kova gibi memeli boz kısrağı,
Damgalı koyu donlu kısrağı,
Etli iki yağız kısrağı,
At üstünde kementle yakaladı.” (ÖD s. 85)*

Kan-Kapçıkay destanında “*Kan-Ceeren at*”ın fiziki özellikleri sayılırken onun “*Ay damgası*” taşıdığı belirtilmektedir:

*“Bütün bir dağı yüklesen
Yüklenebilirdi,
Büyük dağı sırtına vursan
Toynağı bile sürçmezdi.
Ay damgası parıldayan,
Altın yelesi ışıldayan
Güneş gibi nalı ışıldayan
Gümüş yelesi parıldayan
Gökkuşağı gibi Kan-Ceeren’im
Dörtnala koşan
Yarışçı soyundan kıymetli at
Bağırarak kişnedi.” (KKAP s. 223-224)*

Maaday-Kara destanında, kara kızıl atın binilen tarafında ay, kamçı vurulan tarafında ise güneş damgası vardır:

“İnce otlarını otlayan

Karışık-kulak denilen kara kızıl değerli at

...

Binilen tarafında

Ay’a benzer damga vardır.

Kamçı vurulan tarafında

Güneş’e benzer damga vardır.” (MKD s. 353)

I.2.4. Göz

İncelediğimiz destanlarda atların gözleri söz konusu olduğunda metinlerin suskunluğa büründüğü görülmektedir. Birkaç destanda bazı atların dört gözlü olduğu geçmektedir:

Kangıvay-Mergen destanında, “*Dönen-Kaldar at*” dört gözlü bir attır. Ancak destanda bu atın dört gözlü olmasının sebebi açıklanmaz:

“Üç vakitte döndürülemez

Uzun zamanda çevrilmez çok mallı, hayvanlı,

Beş yüz elli geyik, maral eti

Hafif yüklü,

Altı yüz altmış geyik, kuş eti

İyi yüklü

Kangay-Kara atlı

Doğurmayanın doğurduğu, dört gözlü,

Sekiz bacaklı,

Dönen-Kaldar atlı

Böyle iki atlı er imiş.” (KMD s. 351)

Aynı destanın başka bir yerinde ise, Kangıvay-Mergen’in dışarıya çıktığında
“dört gözlü *Dönen-Kaldar at*”ı görmesi anlatılmaktadır:

“Kangıvay-Mergen masada

Kalan rakısını

Ağabeyine sunmuş, çıkmış dışarıya

Dört gözlü, sekiz ayaklı

Dönen-Kaldar’a binip,

Dümdüz güney tarafa doğru

Koşturup çıkıp

Giden ermiş.” (KMD s. 497)

Arzılan-Kara-Attıg Çeçen-Kara-Möge destanında, “*Kıskıl at*”ın gözlerinin
renginin siyah olduğu belirtiliyor:

“Ertesi gün kağan:

Yerin göğün ucundaki,

Sandal ağacının dalını,

Yükleyip getiren at,

Bir yarışı kazanır, demiş.

Demir-Kırlıg kağanın

Kalçan-Kara atı,

Çerzi-Möge’nin

Sarıg-atı,

Uzun Sarıg kağanın

*Kara gözlü kısıl atı,
Çeçen-Kara bahadırın
Arzılan-Kara atı,
Dört at; yarıştırlacak diye,
Anlaşmışlar.” (AKÇKM s. 307)*

Maaday-Kara destanında, Kögüdey-Mergen evlilik yolculuğuna altı dostuyla beraber çıkar. Yolculuk sırasında yedi benzer atın fiziki özellikleri tasvir edilirken atların gözleri tutulmuş aya benzetilir:

*“Yedi benzer koyu kırlar
Yan yana koşup gelirlerken
...
Yedi benzer koyu kırlar
Ön ayaklarıyla eşiniyor,
Arka ayaklarıyla coşuyordu.
Doksan iki düğümlü kuyrukları
Topuklarına dolanıyordu,
Yelelerinin yetmiş örüğü
Dizlerinden aşağıya sarkıyordu.
Benzer iki makas kulakları
Semadaki beyaz bulutları
Oraya buraya savuruyordu.
Tutulmuş aya benzeyen*

İki benzer kara gözleriyle

Her tarafa bakıyorlardı.” (MKD s, 521)

I.2.5. Kulak

İncelemiş olduğumuz destanlarda bazı atların kulakları sayı bakımından diğer atlardan farklılık göstermektedir. Bazı atlar, üç, bazıları dört, bazıları altı kulaklıdırlar. Altay destanlarından biri ismini atın kulak sayısından almıştır: “*Üç Kulaktu Ay-Kara At*”.

Dede Korkut boylarında, kahramanın atı, gelecek felaketi ve düşmanın yaklaştığını sezer ve sahibine haber verir: “*Geyim kılıcısından at çokramasından. Meğer yiğit aygır binerdi. Hanum at kulağı sak olur, çekübeni oğlanı uyardı. Oğlan gördü kim bir alay atlı gelür, sıçradı. Adı görklü Muhammede salâvat getürdi. Atına bindi, kara tonlu kâfire kılıç urdı, basdı kalaya koydı (Ergin, 2009: 230)*”.

Üç Kulaktu Ay-Kara At adlı destanında, atın belirgin özelliklerinden biri de üç kulaklı olmasıdır. Ancak söz konusu destanda, atın üç kulaklı olma sebebi ve bu kulakların fonksiyonu açıklanmamıştır:

“Ak ırmağın kıyısında

Ak dağın böğründe

İlli, yurtlu yaşamış.

Üç kulaklı ay kara atlı

İhtiyar Altın-kaan

Üç Kara Tas oğulluymuş.” (ÜKAKA s. 406)

Yine aynı destanın başka bir yerinde “*Üç kulaklı Ay-Kara at*”tan bahsedilmektedir:

*“Üç kulaklı ay-kara at
Durup, pıskırdı,
Tuz gibi sis yayıldı,
Gece karanlığı çöktü.
Acı acı kişnedi.
Kayalar yıkıldı.
Bağırılrsa duyulmaz,
Tırmalansa bulunmaz gece oldu.
Üç kulaklı ay-kara at
Kendi canını alıp kaçtı.
Altın-Çarka Ak-bos atına bindi.
Küçük-Çarka Kök-bos atına bindi.
Üç kulaklı ay-kara atı
Yeni izinden takip ettiler.” (ÜKAKA s. 407)*

Kan-Kapçıkay destanında, Kan-Kapçıkay yolunun üzerinde büyük bir yaprak görür. Eğilip bu yaprağı almaya çalışır. Ancak yaprak birden “*Dört-Kulaklı Boz tay*”a dönüşür:

*“Yiğit Kan-Kapçıkay
Bir de baktı ki,
Yüz dallı demir kavak ağacının
Dibinde bir yaprak
Düşmüş burada duruyor.
Uzunluğu bir arşın,*

Genişliği bir metreydi.
Kan-Kapçıkay şöyle dedi:
Uzunluğu tam bir arşın
Böyle büyük bir yaprak
Yaş ağaçtan nasıl düşmüş?
Alıp bir bakayım diye,
At üstünden eğilip,
Yaprağı alacakken,
Yaprak birden uzaklaştı.
Gözü ateşli er isen
Tutup alabilirsin, dedi.
Akıllı bahadır isen
Yetip, tutup alabilirsin dedi.
Dört-kulaklı boz-taya dönüşüp,
Tavşan gibi hızla koştu.” (KKAP s. 299-302)

Maaday-Kara destanında, Köğüdey-Mergen’in atı da dört kulaklı olarak karşımıza çıkar. Atın dört kulağından ikisinin göğü diğer ikisinin ise yeri yarığı tasvir edilir:

“Dört-kulaklı pamuk yeleli
Koyu-kır at demek ki kendi atı imiş-
İki kulağı göğü yarıyor,
İki kulağı yeri yarıyor,
Otlayan öyle bir attı.
Yaramazın
Doksan iki karış olan kuyruğu

Topuklarına kadar uzanıyordu.
Yetmiş örüklü yelesi
Dizlerinden aşağıya uzanıyordu.
İki benzer makas kulağı
Gökteki beyaz mavi bulutları
Oraya buraya kovuyordu.” (MKD s. 417)

Malçı-Mergen destanında, Ak-Şankı'nın babası “*Altı Kulaklı Kara aygırı*” Malçı-Mergen'in getirmesi için kızına söyler. Ak-Şankı babasının bu isteğini Malçı-Mergen'e iletir. Bunun üzerine Malçı-Mergen yola çıkar. Altmış yıl boyunca kağanın ve Altay'daki diğer bahadırların yakalayamadığı “*Altı-Kulaklı at*”ı yakalar:

“Av hayvanı kayışından yapılmış
Altmış kulaç halatını aldı,
...
Yüz dallı kutsal kavağın kökünde,
Geniş taşın üstünde
Altı kulaklı kara aygırın
Yatıp uyuduğunu gördü.
Altmış kulaç halattan
Malçı iyi bir kement yaptı,
Yatıp uyuyan kara aygırı
Yeleli boynundan kement atarak tuttu.
Ondan sonra ne olduğunu
Maçlı kendisi de bilemedi.
...
Altay üstünde altmış alpın

Hepsini yendim, korkmadım.

Yalnız senin halatından

Çok fazla kortum.

...

Baban, anan kimdir,

“Soyun sopun kimdir?” diye.

Kara aygır ondan sordu.

Ben seni öldürmek için gelmedim.

Arslan-Kağan'ın isteğiyle geldim.

Aygırımı bana getirip,

İki elime tuttursun dedi.

...

Kara aygır pışkırarak,

Cevabını şöyle verdi:

Bahadır bekleyen at idim.

Arslan-Kağan beni tutunmak için

Altmış yıl uğraştı,

Beni tutmayı başaramadı.

Sen beni buldun,

Senin atın olabilirim

Sen bahadır yaratılışlı imişsin,

Senin adın bundan sonra,

Malçı-Mergen bahadır olsun,

Benim adım ise,

“Kanatlı kara at olsun!” diyerek

Kara at silkindi.” (MMD s. 235-237)

I.2.6. Yele ve Kuyruk

Atların fiziki özellikleri verilirken yele ve kuyruklarından da bahsedilmektedir. Atların kuyruk ve yeleleri, onları diğer atlardan ayırt edebilmede kolaylık sağlamaktadır. Ayrıca atların bu fiziki özellikleri onların güzelliklerine güzellik katmaktadır. Destanların bazılarında yelelerin renkleri belirtilir. Bazı destanlarda ise yeleler pamuk ve ipek gibi nesnelere benzetilerek ifade edilir.

Alıp-Manaş destanında, Ak-Köbön adlı bahadırın “Ak-Yeleli at”a bindiği anlatılmaktadır:

*“Kümüjek-Aru genç gelin,
Gözyaşını dökerek
Alçak sesle şöyle dedi:
Barış zamanında
Alıp-Manaş 'ın gençliğinden beri,
Yakın dostu olan,
Kardeş gibi seviştiği,
Ak-yeleli ata binen,
Ak-Köbön bahadır vardı.”* (AMAD s. 161)

Altın-Sırık destanında, “Ak-Kır at”ın altın yeleleri vardır:

*“Atalar zamanınca ata yenilmez
Altın yeleli ak-kır at olsun.
Altın yeleli ak-kır atın
Üstüne binip gezen,
Ak dünyanın kağanı, beyi*

*Kesilir nefesi yok,
Dökülür kanı yok” (ASD s. 379)*

Maaday-Kara destanında, Kögüdey-Mergen’in atından bahsedilirken “*Koyu-Kır*”ın yelesinin pamuk gibi olduğu söylenmektedir:

*“Bineceğin değerli atın
Pamuk yelesi koyu-kırdır, dedi.
Büyük parmağı olan senin
Adın ise Kögüdey-Mergen’dir, dedi.
Bineceğin koyu kır at
Su ruhundan yaratılmıştır, dedi.
Sen ise Kögüdey-Mergen
Dağ ruhundan yaratılmışsın, dedi.” (MKD s. 413)*

Kan-Ceeren Attu Kan-Altın destanında, Kan-Altın, gökyüzünden bir dağın zirvesine atı “*Ölö-Çookır*” ile beraber iner. Bu olayın anlatıldığı bölümde “*Ölö-Çookır at*” dalgalanan alaca yelesi olarak tasvir edilir:

*“Dağ zirvesinden inerek,
Sarayına gelmekteyken,
Kan Altın ondan önce geldi.
Çelik parçası toynaklı
Dalgalanan alaca yelesi,
Onun Ölö Çookır atı
Ak geyiğe dönüşerek,
Altmış kollu büyük ormana*

Koşarak girdi.” (KCAKA s. 373)

Ködügey-Kökşin ile Boodoy-Koo destanında, Kögüdey’in altın dizgini şingirtmasıyla “*Pamuk-yeleli Kök-Boro*” atın bahadırın yanına gelmesi anlatılmaktadır:

*“Altın dizgini alıp,
Sallayıp şingirdatti.
Pamuk yeleli Kök-Boro’su
Sıyrılıp geldi.” (KKBK s. 427)*

Ak-Çibek Arığ destanında, Ak-Çibek’in atı “*Ak-Kır*”ın ipek yeleli olduğu ifade edilmektedir:

*“Kucaklaşıp, Ak-Çibek Arığ,
Ak-kır atna atlayıp oradan ayrılmış.
Yer yükseği Sarı zirveye çıkıp gelerek,
Yeryüzünü üstünde
Bütün etrafa bakınmış.
Ufukta görünen yere kadar bakıyor.
Nereye gideceğini görerek,
İpek yeleli ak kır atın
Yar gibi ağzını çekmiş,
Yazı gibi buduna kamçı vurmuş.
Dokuz-Kulaç boylu,
İpek yeleli ak kır at
Bay Kara Han’ın yerine bakarak,
Halkı bırakıp koşup gitmiş.*

Yel gibi esip gitmiş.” (AÇAD s. 279)

Maaday-Kara destanında, Kögüdey-Mergen evlilik yolculuğuna altı dostuyla beraber çıkar. Yolculuk sırasında yedi benzer atın fiziki özellikleri tasvir edilir ve kuyruklarının da doksan iki düğümlü olduğu belirtilir:

“Yedi benzer koyu kırlar

Yan yana koşup gelirlerken

...

Yedi benzer koyu kırlar

Ön ayaklarıyla eşiniyor,

Arka ayaklarıyla coşuyordu.

Doksan iki düğümlü kuyrukları

Topuklarına dolanıyordu,

Yelelerinin yetmiş örüğü

Dizlerinden aşağıya sarkıyordu.

Benzer iki makas kulakları

Semadaki beyaz bulutları

Oraya buraya savuruyordu.

Tutulmuş aya benzeyen

İki benzer kara gözleriyle

Her tarafa bakıyorlardı.” (MKD s, 521)

Kökin-Erkey destanında, Ançı-Mergen atının ismini söylerken onun “*altmış kulaç kuyruklu*” olduğunu dile getirir:

“Babamın, anamın verdiği adım

Ançı Mergen'dir.

Altay dağlarından tuttuğu atım,

Altmış kulaç kuyruklu, Ak Sarı'dır.” (KED s. 635)

Han-Şilgi Attıg Han-Hülük destanında, kahraman Han-Hülük anılırken atı “*Han-Şilgi*”nin kuyruğunun üç kulaç kadar olduğundan bahsedilmektedir:

“Otuz kulaç boylu,

Üç kulaç kuyruklu,

Üç karış tüylü

Dört ayağı çelik gibi,

Kulağı göğe takılmış,

Kuyruğu yere serilmiş,

Han Şilgi atlı imiş.” (HŞAHH s. 153)

Oçı-Bala destanında, bahadır kız ava gitmeden önce altmış iki kat işlemeli altın dizgini sallar. Bu sesi duyan “*azı dişli Oçı-Ceeren at*” koşturup gelir. Ava gitmeden önce bahadır kızın atı “*Oçı-Ceeren*”in kuyruğu ve yelesi tasvir edilmektedir:

“Anlı şanlı Oçı-Bala

Altmış iki kat işlemeli

*Altın dizgini alıp,
Sallayıp şingirdatti.
Yeni ayın üçünde
Hayvan, kuş avlamaya gitmeli,
Diye bahadır kız düşündü.
Azı dişli Oçı-Ceeren
Atı koşturup geldi.”
Gökkuşağı gibi at donlu atın
Doksan iki düğümlü kuyruğu
Ayaklarına inmiş
Yetmiş iki örgülü yelesi
Dizlerinden sarkmıştı.” (OBD s. 44-46)*

I.2.7. Ayak / Toynak

Atların fiziki özellikleri arasında toynaklara fazla yer verilmez. Atların olağanüstü güçlerinin bir sembolü olmaları dışında toynak konusu destanlarda ayrıntılı olarak işlenmez. Bazı destanlarda atların ayaklarının değdiği yerlerde kayalar parçalanmakta ve derin çukurlar açılmaktadır.

Anadolu sahasında Hz. Ali'nin atı Düldül'ün birçok yerde ayak izleri görülmektedir: “Sivas (Yazıköy mezrasında Hıdırellez Tepesi'nde)”, “İsparta (Dere

mahallesi civarında)⁸” “Balıkesir (Havran Büyükdere Beldesi’nde), “Tekirdağ (Malkara-Kermeyen Köyü içerisinde)” vs. Bu yerlere kutsiyet atfedilmiş ve insanlar tarafından ziyaret edilmeye başlanmıştır (Günay, 2007: 997-1015).

Hz. Ali’nin atının ayak izlerinin yanı sıra Türk kültür coğrafyasının değişik yerlerinde kendisine kutsiyet atfedilen kişilerin veya atlarının ayak izleri görülmektedir: “*Deliorman’da Demirbaba*”, “*Sivas’ta Colü Baba*”⁹, “*Ahmet Turan Gazi*”¹⁰, ve “*Köroğlu*”¹¹ vs. (Günay, 2007: 997-1015).

Buryatlara ait bir efsanede, genç bir kadın, şaman olan atalarının ruhu ile evlenmesinin ardından kadının sahip olduğu atlardan biri sekiz ayaklı bir tay dünyaya getirir. Kadının kocası sekiz ayaklı bu tayı görünce dört ayağını keser. Bunun üzerine kadının çok üzülüp, atıyla beraber gökyüzüne uçtuğu ve başka diyarlara gittiği söylenir. Bu olaydan sonra kadın, Buryatların koruyucu ruhları arasına girer (Seyidoğlu, 1995: 91-94).

İncelediğimiz destanlarda, atların ayakları, Kangıvay-Mergen destanındaki “*Dönen-Kaldar at*”ın dışında dört ayaklıdır:

“*Kangay-Kara adlı*

Doğmamıştan doğan dört gözlü,

⁸ Bir rivayete göre, Bizans döneminde Isparta ve çevresi ticaretle uğraşan zalim bir toplum idaresinde bulunuyormuş. Bu zalim sömürgecilerin zulmünden usanan halk Medineye bir heyet göndererek Resulullah’dan yardım ister. Bunun üzerine Peygamberimiz, Hz. Ali’yle birlikte sahabelerinden bazılarını Isparta’ya göndermiş. Araplar Isparta’yı feth ederler ve İslam’ı yaymaya başlarlar. Bu efsaneye delil olarak Isparta’nın Dere Mahallesi civarında Döldül ayağı denilen yerdeki bir Karataş üzerinde at ayağı izine benzeyen bir iz gösterilmektedir (Günay, 2007: 997-1015).

⁹ Sivas/Yıldızeli-Sarıkaya köyünde 60 yaşlarında vefat etmiş bulunan Colü Baba’nın gömülü bulunduğu tepede atının ayak izlerinin bulunduğu inanılmaktadır (Özen, 2001: 290).

¹⁰ Ahmet Turan Gazi’nin Sivas-Soğuk Çermik’te bulunan yatırında at nalı izleri bulunmaktadır (Özen, 2001: 72).

¹¹ Sivas/Kangal-Köroğlu (Boğazköy) köyü girişindeki boğazdaki kayalıklarda, Köroğlu adını taşıyan büyük bir mağaranın içerisinde Köroğlu’nun atının izleri bulunduğu inanılmaktadır (Özen, 2001: 160-161).

Sekiz ayaklı,

Dönen-Kaldar atlı

Böyle iyi atı olan bir er imiş” (KMD s. 473).

I.3. ATLARIN OLAĞANÜSTÜ ÖZELLİKLERİ

Arkaik destanlarda kahramanların olağanüstü özellikleri olduğu gibi atların da olağanüstü özellikleri bulunmaktadır. Atların olağanüstülükleri onların kahramanla sefere çıktıklarında ya da düşman saldırılarına maruz kaldıklarında ortaya çıkar. At, kimi zaman çaresiz durumdaki kahramanı zor durumlardan sihir yaparak kurtarır, kimi zaman gelecek olan tehlikeyi kahramana bildirir, kimi zaman kahramanı yeraltı ve yer üstü dünyalarına uçurarak götürür, kimi zaman da kötülüklerden sakınmak için kahramanla birlikte şekil değiştirir.

İncelemiş olduğumuz destanlarda ata verilen bu olağanüstülüklerin tek bir gayesi vardır, o da dünyada düzeni sağlamak için kut alıp dünyaya gönderilen kahramanı, başarıya ya da sonuca ulaştırmaktır. Bu yüzden olağanüstü özelliklerle donatılan atın her zaman kahramanın yanında olduğu görülmektedir.

I.3.1. Sihir

Destanlarda, sık sık gördüğümüz, atların olağanüstü özelliklerinden en önemlisi zor durumda kaldıklarında, kahramanlar gibi sihir yapabilmeleridir. Atların yapmış oldukları sihirler ise genelde pışkırmalarıyla oluşmaktadır. Atların pışkırmaları sonucu gökyüzünde ve yeryüzünde doğaüstü olaylar meydana gelmektedir.

Üç Kulaktu Ay-Kara At destanında, atın kutsal pıskırığını pıskırmasıyla her yer sisle kaplanmış ve karanlık çökmüştür:

“Üç kulaklı Ay-kara at

Durup, pıskırdı,

Tuz gibi sis yayıldı,

Gece karanlığı çöktü.

Acı acı kişnedi.

Kayalar yıkıldı.

Bağrılsa duyulmaz,

Tırmalansa bulunmaz gece oldu.

Üç kulaklı Ay-kara at

Kendi canını alıp kaçtı.

Altın-Çarka Ak-bos atına bindi.

Küçük-Çarka Kök-bos atına bindi.

Üç kulaklı Ay-kara atı

Yeni izinden takip ettiler.” (ÜKAKA s. 407)

Möge-Şagaan-Toolay destanında at yarışı sırasında Kara-Kögel’i zehirlerler.

“*Arzılan-Kıskıl at*” bu durumu sezince kutsal “*yada*”sını¹² pıskırarak ters rüzgâr

¹² Türklerin kutsal kabul ettikleri taşların başında yada taşı gelir. Bu, büyük Türk Tanrısı tarafından Türklerin ilk atasına verilmiştir. ‘Yada’, ‘cada’, veya ‘cat’ denilen bu sihirli taşla istendiği zaman, kar, dolu yağdırılıp fırtına çıkartılabilir. Bu taş her devirde Türk kamlarının ve büyük Türk komutanlarının ellerinde bulunmuş (İnan, 1995: 160). Divanü Lügat-it-Türk’te ُی (yat) şeklinde geçen kelime Kaşgarlı Mahmud tarafından şöyle açıklanmıştır: “*Bir türlü Kamlıktır (kâhinliktir). Belli başlı taşlarla (yada taşı ile) yapılır. Böylelikle yağmur ve kar yağdırılır; rüzgâr estirilir. Bu, Türkler arasında tanınmış bir şeydir. Ben bunu Yağma ülkesinde gözümle gördüm. Orada bir yangın olmuştu, mevsim yaz idi; bu suretle kar yağdırıldı ve Ulu Tanrının adıyla yangın söndürüldü (Atalay 1992a: 3)*”. Yine aynı eserde ُی (yat) şeklinde yazılan kelime de, “*Taşlarla yağmur ve rüzgâr getirmek için yapılan kamlık*” olarak açıklanmaktadır. Eserin dizininde yukarıda verilen bilgiler şöyle özetlenmiştir: “*Taşlarla yağmur ve rüzgar için yapılan kamlık; yada taşı ile yapılan bir türlü kamlık, kahinlik (Atalay, 1992b: 758).*”

estirir. Esen rüzgâr, kahramanın kulaklarını kapatan testiği devirir ve kahraman dalmış olduğu derin uykusundan uyanır:

*“Obada duran Arzılan-Kıskıl
Sezgisıyla anlamış,
Kara-Kögel’i zehirlemiş olduklarını.
Ne yapmak gerek? diyerek,
Yadasını pıskırıp,
Ters rüzgârını estirip,
Kulağına rüzgâr
Girerse,
Kalkacağını anlamış.
Arzılan-Kıskıl yadasını pıskırıp,
Ters rüzgâr estirip,
Kara testiği rüzgârla düşürüp,
Kulağına rüzgârıyla çarpınca,
Kalkıvermiş.
Kara testiği parçalayıp,
İki eline iki kum tanesi alarak,
Koşmaya başlamış.” (MŞTD s. 123)*

Maaday-Kara destanında, Kara-Kula, Maaday-Kara’nın tüm mal ve varlığını ele geçirip memleketine doğru yola çıkar. “Dört-kulaklı, dört-örüklü boz-kısrak” sürüden ayrılarak kaçmaya başlar. Ardından Kara-Kula takibe başlar ancak bir türlü yakalayamaz. Daha sonra tehditler savurur ve yeryüzündeki yedi engelden bir tanesinde “Azı-Dişli Boz Kısrak”ı yakalatacağını söyler. “Azı-Dişli Boz kısrak” karşısına çıkan yedi engeli sihir gücü sayesinde geçmeyi başarır. Kara-Kula’nın ilk

engeli, kara denizin doksan arşın dibinde olan ve yeri sırtında taşıyan iki benzer balınadır:

“Azı-dişli boz-kısrak

Yetmiş dağın yanından koşarak geçti,

Yetmiş nehir vadisinden geçti.

Saksağanın uçarak ucuna erişemediği sarı çölde

Yer yatıp ağnadı.

Kuzgunun uçarak ucuna erişemediği çıplak çölde

Yerinden kalktı ve silkindi.

Ölü dalları sürükleyen

Rüzgâr esmeye başladı.

Dikili ağaçları kıran

Bir soğuk bastırdı.

Nehir vadisini koyu bir duman,

Dağın zirvesini kızıl bir duman,

Eli dışarıya uzattırmayan şiddetli bir soğuk düştü.

Dokuz benzer kara deniz

Her taraftan dondu.

İki benzer balina

Birbirine yaslanıp uyudu.

Anlı şanlı boz-kısrak

Ayak tıktısıyla

Onların yanından geçip gitti.” (MKD s. 385-386)

Daha sonra boz kısrak, yeryüzünde önüne engel olarak çıkan “iki benzer yılan”, “yedi boz yaban domuz”, “hörgüçlü iki deve”, “iki benzer ayı”, “yedi kara kurt”u sihir gücü sayesinde geçmeyi başarır (MKD s. 385-411).

Alday-Buuçu destanında, Demir-Möge ile Han-Buuday birbirleriyle savaşırken Demir-Möge kuvvetten düşüp, rengi kıpkırmızı olur. Bu durumu gören “Han-Şilgi at” kutsal pışkırığını pışkırır. Demir-Möge’nin üzerine kar yağdırır ve Demir-Möge gücünü toplayıp güreşmeye devam eder:

*“Han-Şilgi at bakıp görmüş ki,
Gök oğlu Demir-Möge’nin
Eti kızarıvermiş.
Han-Buuday’i tutan
Güç veren dermanı kalmamış.
Han-Şilgi at, kutsal pışkırığını pışkırıp,
Kutsal sidiğini işeyince
Gök oğlu Demir-Möge’nin üstüne,
Yavaş yavaş yağdığında
Keçe kadar kar yağmış.
Küçük küçük yağdığında
Masa kadar kar yağmış.
O anda Demir-Möge’nin eti tekrar kararıp
Soğuyup sötüvermiş.
İki koltuğunun altından
İki üç yaşında inek gibi
Kara köpükler çıkıp sıçrayıp*

Bozkırda çarpışıp yuvarlanmışlar. (ABUD s. 255)

Altın-Arığ destanında ise Picen-Arığ'ın ölmüş olan "Ak-Boz" atı topuzuyla diriltmesi söz konusudur. Picen-Arığ, mağarada dirileceği günü bekleyen "Ak-Boz"u canlı topuzuyla vurarak diriltmeyi başarır:

"Picen-Arığ dönüp gelmiş.

Atanın halası oğlu, yaşlının kıvılcımı der.

Canlı topuzunu sürükleyip,

Ak-Boz atı çevresini üç kere dolanmış,

Canlı topuzunu kaldırmış.

Altı yedi defa sallayıp

Duran Ak-Boz atı

Boynunun kalın yerinin önünden

İnce yerinin arkasından vurmuş.

Mutluluğu bölünüp Ülker parçalanmış.

Altı köşeli ak kaya

Gök gürüldercesine

Uğuldayıp sesler çıkarmaktadır.

Ak-Boz at,

Bir gözünü açmış.

Bir yağın kaldırmış.

Tekrar kalkmış.

Altın-Arığ canlı topuzunu

İkinci defa kaldırmış.

İkinci defa vurunca Ak-boz at,

İki ayağı üzerinde şahlanıp,

İki gözünü açıp, yine yerinden kalkmış.” (AAD s. 57)

Boktu-Kiriş, Bora-Şeley destanında, ölen ağabeyi Boktu-Kiriş'i tekrardan hayata döndürebilmek amacıyla kız bulmak için yolculuğa çıkan Bora-Şeley, tanınmamak için makyajla ağabeyinin kılığına bürünür. Bora-Şeley'in kız olduğundan şüphelenen halk ondan yüzmesini ister. Ancak Bora-Şeley, ortaya birçok bahane sürüp suya girip yüzmek istemez. Halkın, Bora-Şeley'i suda yüzmesi için zorlamaları üzerine Bora-Şeley, atından yardım ister. Bora-Şeley, suya girmek üzereyken atı kutsal pıskırığını pıskırarak yağmur yağdırır. Böylece Bora-Şeley'in kadın olduğu orta çıkmaz ve Boktu-Kiriş olarak yolculuğuna devam eder:

“Ulu ulu yaşlı insanlar,

Suda yüzüver, Boktu-Kiriş, diye

Söyleyiver demişler.

Suya kesinlikle girmez huylu

Kişiyim ben, diye cevaplamış.

...

Yüzebilirim aslında

Suya girince çok sinirlenen

Kişiyim ben

Suya girmenin ötesinde

Soyunmaz bile,

Kişiyim ben, demiş.

Atının yanına gizlice

Yürüyüp gelip Boktu-Kiriş demiş:

Suda yüz diye

Bu halkın

Zorlaması hadsizdir.
Ne yapayım ben? demiş.
Suyun kıyısına varıp
Ediğini elbiseni çıkara dur.
Ben kutsal yâda pışkırığımı
Kutsal yâda sidiğimi gizlice pıskırıp
Sidikleyeyim, demiş.
Boktu-Kiriş koşup varıp
Kemerini çözüp elbisesini çıkarıvermiş
İmiş.
Bora-Şokar'ı gizlice
Kutsal pışkırığımı pıskırıp
Kutsal yada sidiğini sidikleyince
Sıcak-açık olan göğü
Kapanıp, yağıp
Boşanıvermez mi?
Ediğini-elbisesini çıkarıp
Suya girmek üzereyken
Çok şiddetli bir yağmur gelivermiş.
Aksiliğe bak, diyerek
Ediğini-elbisesini kucaklayıp
Ulu ak çadırına doğru gidivermiş.” (BKBS s. 209)

Ölöstöy destanında, Kan-Mergen atıyla beraber evlilik yolculuğuna çıktığında kara ırmağın kıyısında birçok at izi görür. Bu izlerin sebebini atına sorar. Atı, bu izlerin evlenmek için yola çıkıp da dönemeyen bahadırlar ve atlarına ait olduğunu

söyler. Biraz daha ilerlediklerinde dokuz zirvenin ortasında kutsal bir ağaç görürler. Bu ağaçta esmer guguk kuşu ile bakır burunlu kuzgun vardır. Bakır burunlu kuzgunun insanların aklını başlarından alan bir sesi vardır. Kan-Mergen kuzgunu öldürüp guguk kuşunu da kanadından yaralar. Kan-Mergen'in zor durumda kaldığını bilinmez yerden bilen “*Kan-Ceeren at*”, hemen kahramanın yanına gelir ve guguk kuşunun kanadını iyileştirir. Daha sonra “*Kan-Ceeren at*” kutsal pışkırığını pışkırır ve Kan-Mergen bir yaprak gibi yuvarlanıp Togus-Süme'nin evine uçup gider:

*“Bahadır Kan-Mergen
Kuzgunun cesedini alarak,
Altmış iki dallı
Kutsal ağaca çıkararak,
Yuvasına bıraktı.
Kıymetli at Kan-ceeren
Bilmez yerden bildi,
Sezmez yerden sezdi.
Göğün dibinden
Süzülüp indi.
Guguk kuşunu vurup öldürdün mü? diye,
Sahibine sordu.
Kanadından vurdum,
Fakat diri bıraktım, diye,
Kan-Mergen cevap verdi.
Yaralı guguk kuşunu iyileştirip,
Heybesine soktu.
Kan-ceeren pışkırınca,
Şiddetli bir fırtına çıktı.*

Yerle gök kapandı.
Bahadır Kan-Mergen
Yere yatıp yuvarlanarak,
Yaparak olu savrulup,
Togus-Süme'nin evine
Uçup vardı.” (ÖD s. 250-251)

I.3.2. Konuşma

İncelemiş olduğumuz destanlarda konuşma sadece insanlara özgü bir özellik değildir. Kahramanlara eşlik eden atlar da insanlar gibi konuşabilmektedirler. Yapılan konuşmaların da bir sınırı yoktur. At ile kahramanın birlikte oldukları her zaman anlaşmaları konuşma yoluyla olur. Bu özellik incelemiş olduğumuz destanları masallara çok yaklaştırır.

Alıp-Manaş destanında, “*Ak-Boz at*”, Ak-Kağan’ın yurduna geldiğinde birden duruverir ve sağ kulağıyla göğü, sol kulağıyla yeri dinlemeye başlar. Alıp-Manaş atına neden durduğunu sorar:

“Öleceğimizi bildin mi?
Zaferimizi sezdin mi?
Niçin yol ortasında
Durdun Ak-Bozum?
Giden izimiz olacak,
Dönen izimiz olmayacak
Ölmeyen özümüz ölürüz,
Varmayan özümüz varırız.
Başka bir şey anlamadım.

Başka söyleyecek sözüm yok.

Kutsal ak-boz at

Bütün gücüyle kişneyip

Böyle cevap verdi.” (AMAD s. 125)

Er-Samır destanında, kahraman ve atı yeraltı yolculuğuna çıktıklarında karşılarında saman atlı kişiyi görürler. Saman atlı kişi, Er-Samır’a benim evime gelin yemek yiyip dinlenin der. Ancak Er-Samır saman atlı kişinin sözlerine aldırış etmez ve yoluna devam etmek ister ancak “Ak-Sarı at”, Er-Samır’a, “saman atlı” kişinin iyi biri olduğunu ve onun evine gidip aşından yemesini söyler. Bunun üzerine Er-Samır, atını çevirir ve atıyla beraber bahsedilen kişinin evine giderler:

“Kurban olduğum Er-Samır,

Gidip onun evine gir,

Gidip kaydattığı aşını iç.

O kişiye kabalık etme,

Onun evine git, dedi.

Şaşırıp kalan Er-Samır

Atını tekrar geriye çevirdi.

Saman atlı kişiye

Evine önce sen git, dedi.

Saman atı sallanarak,

Otlu vücudu hışırdayarak,

Ak Sarı'nın önünden

Evine bakarak hızla gitti.” (ESD s. 65)

Ak-Tayçı destanında, kahraman Ak-Tayçı obasında huzurlu bir hayat yaşamaktadır. Çanmak, kara aygırlı Bökö bahadırını, Ak-Tayçı üzerine göndermiştir. At, Ak-Tayçı'ya kara aygırlı kanı dökülmez Çanmak'ın savaşmak üzere obasına geldiğini haber verir:

*“Ak-Tayçı yeniden
Huzurlu, rahat yaşamaya başladı.
Şimdi böylece yaşarken,
Kıymetli at Ak-Boro
Su şırlıtısı gibi kişneyerek geldi.
Sinek gibi uçarak geldi.
Zavallı Ak-Tayçı,
Temir Kağan kinlenmiş.
Kanı dökülmez,
Canı alınmaz,
Çanmak? Kara aygırlı
Çanmak, Bökö bahadırını göndermiş.
Onunla nasıl savaşırısın?
Oturup çaresini düşün,
Silahını, zırhını hazırla!
Bahadır Ak-Tayçı'ya
Atı Ak-boro bunları söyledi.
Tekrar dönüp uçup gitti.” (ATAD s.140)*

Malçı-Mergen destanında, kahraman Malçı-Mergen zehirli suyu içmek üzereyken atı yetişir ve Malçı-Mergen'i zehirlenmekten kurtarır:

“Can arkadaşım Malçı-Mergen,

*Canını zehirli suya kaptırma,
Ak Şankı eşinin söylediklerini
İçkiyle birlikte içme!
O katı yeri eşeledi.” (MMD s. 250)*

Kan-Ceeren destanında, Kan-Altın yapacağı bir işten önce atına danışmakta ve onun görüşlerini dinlemektedir:

*“Atı Kan-Ceeren’e şöyle sordu:
“Bu canavarın evine
Gidelim mi, gitmeyelim mi?” dedi.
Atı Kan-Ceeren şöyle cevap verdi:
Eğer savaştan korkmazsan,
Git bakalım, dedi.
Kan-Altın şöyle dedi:
Atın dizginini çekecek,
“Töre var, ne yapalım”, dedi.
Ne olacaksa olsun
Gidip göreyim, dedi.
Kan-Ceeren’ine bindi,
Birbirine benzer iki sarayın
Kapısına doğru at sürdü.” (KCAKA s. 366-367)*

Üç Kulaktı Ay-Kara At destanında, Kan-Toodıy adlı kahraman Altın-Çarka ile Kümüş-Çarka’nın mallarını yeraltı dünyasından kendi yurduna sürmek istemesi üzerine, “Üç Kulaktı Ay-Kara At” gelir ve Kan-Toodıy’ın hata yaptığını söyler:

“Şeytanın malı sana mal olmaz.

Onu uzaklaştır, dedi.
Hemen gidip,
Yer altındaki yedi şeytanın
Kara yurdunu dağıtıp,
Ulu yurdunu parçalayıp,
Kan-Biley'in kızını
Genç kız Altın-Kıldığa'yı
Kurtarıp alalım, dedi.” (ÜKAKA s. 430-431)

Maaday-Kara destanında, kahraman Kögüdey-Mergen, atıyla yeraltı dünyasına yolculuğa çıktığında yol kenarında bir takım canlıların eziyet çekmekte olduğunu görür ve sebebini atından sorar:

“Yedi yolun kavşağında
Toynaklarının ucundaki deliklerden
Ağaca asılmış
Koyu bir at duruyordu.
Onu gören Kögüdey-Mergen
Hayretle sordu:
Bu at ne yamanmış? dedi.
Koyu boz cevap verdi:
Aylı ve güneşli Altay'da
Özgürce yaşarken
Pek çok insanı tepmiş.
Tepen atı buraya getirip,
Erlik onu böyle cezalandırdı, dedi.” (MKD s. 557)

Şor kahramanlık destanlarından “*Ak-Kağan*”da, Altın Tayçı “Ak-kır at”ını başka bir obadaki altın otağda neler olup bittiğini öğrenmek üzere gönderir. “*Ak-Kır at*” geri döndüğünde Altın-Tayçı’ya kişi sözüyle gördüklerini anlatır:

“Altın-Tayçı sordu: ‘Neyi duydun, neyi gördün? Çabukça anlat!’ Ak-kır at, at ünü ile kişnedi, yiğit sözü ile söyledi: ‘Hey altın Tayçı neyi duyayım, neyi göreyim! Bu pokay Sarığ koca karı altın otağın içinde çocuk avutup oturmakta.’ Ne gördüyse hepsini anlattı.” (AKD s. 167)

I.3.3. Uçma

İncelemiş olduğumuz destanların birçoğunda kanatlı at ve uçan at motifleri bulunmaktadır. Bu olağanüstü özellikleriyle kimi zaman kahramanı zor durumdan kurtaran atlar kimi zaman da kahramanı ulaşılması gereken yere çok kısa sürede ulaştırabilmektedirler. Gökyüzüne ve gökyüzünün katlarına uçabilen atlar, uzun süre gökyüzünde kalabilmekte ve kahramanı güvenli bir şekilde gideceği yere ulaştırmaktadırlar. Uçan atların kanat sesleri bazen sert bir rüzgâr oluşturmakta bazen de incekleri yerde doğaüstü olaylar gerçekleşmektedir.

Türk destanları içerisinde önemli bir yeri olan Köroğlu’nda “*Kırat*” uçabilme özelliği ile kahraman kadar ön plana çıkmaktadır. Battal Gazi’nin atı Aşkar’ın da uçacak kadar hızlı olduğu ve bu atların ayaklarının yere dokunmadığını rivayetlerde görmekteyiz (Boratav, 1984: 68).

Ay-Huucın destanında gökyüzünde süzülerek uçan ve gökyüzünü sallayan “*Han-Boz at*” ve “*Kara-Kızıl at*” Hanım zirve adı verilen yere kuşlar gibi süzülerek inerler:

*“Üç günün sonunda
Yerin üstü eleniyor,
Yukarda duran gök bağı
Sallanıyor,
Ormanı yüksek Hanım zirveye
Yiğit atlar yönelmiş,
Kanat sesi çırpınıp,
Kanat kökü gürlemiş.
Ormanlı Hanım zirveye
Ardı ardına at çıkmış.
Han boz at çıktıktan sonra,
Kara kızıl at koşarak çıkmış,
Kara kızıl atın
Peşinden Ak-kır at çıkmış.
Altı-Arığ'in peşinden
Çember kanatlı Ak-konur atlı
Altın-İrgek süzülüp inmiş.” (AHUD s. 723)*

Altın Arığ destanında, Çibetey-Han, Pozırah atına bindiğinde atıyla beraber gökyüzüne uçar. Gökyüzünde uçarlarken “*Han-Pozırah at*”ın kanatlarıyla bulutları dağıttığı anlatılmaktadır:

*“Çibetey-Han, Han-Pozırah'a binmiş.
Üstteki dizgini dolayıp çekmiş,
Han-Pozırah, durduğu yerden,
Kanat çırpmış.
Bükülmez kanatla*

*Kara yerin üzerini yararak vurup,
Gökyüzünün han katına uçuvermiş.
Çibetey-Han'ın ela gözlerine
Hiçbir şey görünmemiş,
İki kulağı hiçbir şey duymamış.
Han-Pozırah, ayrı kanatlarıyla
Beyaz bulutları dağıtmaktaymış.
Bükülmez kanatlarıyla,
Mavi bulutları geçmekteymiş.
Açık maviliklere yükselmekteymiş.” (AAD s.163)*

Aynı destanın ilerleyen bölümlerinde, “*Han-Pozırah at*”ın kanat çırpmasıyla gök gürelemekte, kanatlarının uçlarından yıldırımlar çıkmaktadır:

*“Çibetey-Han, rüzgâra karşı duramadan,
Önündeki, arkasındaki kayışı yanlış şekilde tutup,
Ortadaki dizgini eline alıp, dolayıp çekmiş.
Han-Pozırah, gökyüzünün
Han derinliklerinde kanat çırpmış.
Korkunç yıldırım gibi, gürüldemiş.
Kanatları ucundan kıvılcımlar saçıyor gibiymiş.
Kanatlarının ucundan alevler çıkıyormuş.
Çıkan dumanlar kıvrılarak yükseliyor gibiymiş,
Çibetey-Han, tutunamamış.
Ağzından ak köpükler akmaktaymış.
Altındaki dizgini eliyle tutmuş.
Han-Pozırah, iki kanadıyla yeryüzüne*

*Doğru, uğultuyla, gürültüyle inmekteymiş.
Dört ayağı genişçe açılıp,
Başı dumanlı kök dağının üzerinde duruvermiş.
Çibetey-Han, Han-Pozırah'ın önünde
Altı, yedi kulaç kadar uçup inmiş.
Beti benzi ağarmış, rengi bozarmış, ölü gibi yatmış.
Aklı başına gelince, dumanlı
Kök dağının üzerinde yatıyormuş.” (AAD s. 163)*

Altın-Arığ destanın ilerleyen bölümlerinde, Alp-Han Kız, karanlık bir gecede atı “*Han-Pozırah*” ile beraber gökyüzüne uçar ve parlak dağın üzerine inerler:

*“Alp Han Kız, yavrusu Kanlı kılıç'ın
Üzülmesine dayanamamış:
Karanlık gecede, atı Han-Pozırah'ı
Eyerleyip, o anda gitmiş.
Kimseye görünmemiş,
Kimseye duyurmamış.
İşte o zaman Han-Pozırah,
Gücü tükenmez at olmuş.
Gökyüzünün en yüksek katlarında uçtuğu zaman,
Bilinmez yerlere, bilinmez sulara doğru gitmiş.
Ay ışığının vurduğu yerleri
Hiç durmadan, geçer.
Bir yılda gidilecek yeri
Yedi günde geçer.
Uzaklarda bir yerde*

Yerin zirvesi Parlak dağı görünmüş.

Bükölmez kanatlı Han-Pozırah,

Parlak dağın üzerine

Homurtuyla, gürültüyle inmiş.

Dört ayağı açılıp,

Parlak dağının üzerine

İnmiş.” (AAD s. 279)

Erke-Koo destanında, Erke-Ceeren’i, şınca-Sarı’nın yurduna atı “*Erke-Koo*” hızla uçurup götürür:

“Erke-Ceeren atlı

Erke-Koo atına bindi.

Göğe doğru yönelerek

Uçarak gitti.

şınca-Sarı’nın yurduna

Hızla gitmeli deyip,

Gök buluta karışıp,

Ak bulutta yuvarlanıp,

Hızla gitti.” (EKD s. 47)

Oçı-Bala destanında “*Oçı-Ceeren*” atın göğün üçüncü katından uçarak inmektedir:

“Altın eyerle eyerlenmiş

Dinç atı Oçı-Ceeren’in

Göğün üçüncü katından

Güröldeyerek uçup inmiş.” (OBD s. 115)

Yine aynı destanda bu sefer “Kızıl-at” göğe uçarak çıkmaktadır:

“Anlı şanlı Oçı-Bala

Yeni ayın üçünde

Kızıl atına binerek,

Göğe doğru uçup çıktı,” (OBD s. 119)

Maçlı-Mergen destanında, kahramanın atı kanatlı olarak yaratılmıştır:

“Eşi Ak-Şankı

Maçlı-Mergen’e düşüncesini söyledi.

Gözlerinin yaşını döküp,

Yolcu etti.

Kanatlı yaratılışlı kara at,

Sinek gibi uçuverdi.

Durduğu yerdeki izi artıp kaldı.

Gittiği izi görünmedi.

Kanatlı-kara at

Gündüzleri durmadan

Maçlı-Mergen bahadır

Gece olduğunda, uykusuz,

Nice dağ aştı.” (MMD s. 243)

Maaday-Kara destanında, Kögüdey-Mergen ve atı “Azı-Dişli Koyu-Kır”ın yolculukları sırasında önlerine uçsuz-bucaksız, kaynayan bir deniz çıkar.

Bu denizi Kögüdey-Mergen, “Azı Dişli Koyu-Kır at”ının uçmasıyla geçer:

“Pamuk-yeleli koyu-kır-at dedi:

Ey oğul, dedi,

Bir yıllık yere vardık, dedi,

Geri dönelim, dedi.

Kaynayan bu zehirli denizi

Atlamaya çalışalım, dedi.

Düşerse bırak, kemiklerimiz burada yansın, dedi.

Geçerse bırak, izimiz geride kalsın, dedi.

...

Bunun üzerine koyu kır at dedi:

Bir yıllık mesafe kadar geri dönelim, oğul, dedi.

Bir yıllık mesafeye geri döndüler.

Bir yıllık mesafeden geri bakınca,

Kaynayan zehirli deniz

Parıldayarak duruyordu.

...

Saksağanın uçup da sonuna varamadığı

Sarı çöle kendini vurdu.

Kuzgunun uçup da sonuna ulaşamadığı

Çıplak çöle kendini vurdu.

...

Uzanması gereken yerde uzandı

Kırk dağı bir defada atladı.

Gerilmesi gereken yerde gerildi,

Elli nehri bir defada geçti.

Köğüdey-Mergen bahadır oğlum

Bir kendini bildi, bir bilmedi.

Bir kendine geldi, bir kendini kaybetti.

Pamuk-yeleli koyu-kır at:

İki gözünü de yum, dedi,

Eyerin kayışından tutun, dedi.

Köğüdey-Mergen bahadır oğlum

İki gözünü de yumdu,

Eyerin kayışından sıkıca tutundu.

Kendine gelip bakınca,

Pamuk yeleli koyu kır atım

Kaynayan zehirli denizi

Çoktan atlayıp geçmişti.” (MKD s. 436-437)

I.3.4. Şekil Değiştirme

İncelemiş olduğumuz destanlarda şekil değiştirme iki şekilde olmaktadır: Birincisinde kahraman ile destanda geçen diğer şahıslar kendi istekleriyle kuş, ayı, geyik... gibi hayvanlara veya herhangi bir nesneye dönüşebilmektedirler. İkincisinde ise sihir gücüne sahip olan birinin büyüü sonucu şekil değiştirme gerçekleşmektedir.

Saim Sakaoğlu, şekil değiştirmeyi şöyle tanımlar:

“Bir efsane de yer alan canlı cansız unsurların bir üstün güç tarafından cezalandırılması veya bir felaketten kurtarılması için o andaki şekillerden daha farklı bir şekle çevrilmesidir. Değişikliğin temel sebebi cezadır; felaketten veya sonu felakete varabilecek bir tehlikeden kurtarma ikinci derecede kalır (Sakaoğlu, 1980: 29).”

Sakaoğlu'nun efsaneler için yapmış olduğu bu tanım, destanlarımız için eksik kalmaktadır. Destanlarımızdaki değişikliğin temel sebebi ceza değil, muhtemel tehlikelerden korunma ve hedefe ulaşma isteğidir (Bekki, 2007: 294).

İncelemiş olduğumuz destanlarda şekil değiştirmeler, genelde kahramanla birlikte atının başka bir varlığa ya da nesneye dönüşmelerinden oluşmaktadır. Bu motiflerde öne çıkan özellikler, at tehlike anında ya da kimsenin kendisini görmemesi gereken yerlere girip çıkarken değişime uğrar. Bu, destanlarımızda bazen canlı bir varlığa “Ak-Boro At'ın kara böceğe”, “Ak-Sur At'ın tüyleri-dökülmüş taya”, “Bora-Şokar At'ın şahine” bazen de cansız bir nesneye “Bora-Şokar At'ın yedi yıllık kır dikenine”, “Ak-Boz At ince kıla”, “Ay-Kara At'ın ak ota” dönüşmesi gibidir.

Maaday-Kara destanında, Kögüdey-Mergen tıpatıp kendisine benzeyen atlı kişiyle evlenme yolculuğuna çıkar. Bu yedi kişi Ay-Kağan'ın ülkesine vardıklarında atlarından inerler. Yedi benzer koyu kır at, yedi kartala dönüşüp uçarak oradan uzaklaşırlar:

*“Yedi bahadır da
Koyu kır atarını bıraktılar.
Pamuk yeveli koyu kırlar
Yedi benzer kartla olup
Anında şekil değiştirdiler.*

Mavi göğün derinliklerine doğru

Durdukları yerden uçup, çıktılar.” (MKD s. 523)

Şulmus-Şunu destanında, Kahraman ve atı “Ak-Boro” yolculuğa çıkar. Bir zaman sonra Ak-Boro durup göğü dinler. Bunun üzerine Şulmus-Şunu atına ne olduğunu sorar. Atı da tehlikeli bir bölgeye geldiklerini bu yüzden şekil değiştirmeleri gerektiğini söyler. Şulmus-Şunu, “Ceek-cılan” a atı da bir kara böceğe dönüşür:

“Ak-boro kıymetli atıysa,

Etrafında dönüp silkindi.

Kara böcek oluverdi.

Er yaratılışlı Şulmus-Şunu

Yatıp silkindi,

Ceek-cılan’a dönüştü.” (ŞSD s. 329)

Altın-Ergek destanında ise kahraman ve atı, yeraltı dünyasından gelen Cer-Tekpenek’den kimliklerini gizlemek için şekil değiştirirler:

“Kıymetli at Kan-Ceeren

Yetmiş yaşa yetmiş

İhtiyar kadına dönüştü.

Altın-Ergek bahadır ise

Altmış yaşını aşmış.

İhtiyar adama dönüştü.” (AED s. 453-454)

Alıp-Manaş destanında, Alıp-Manaş ve atı yolculuğa çıktıklarında şekil değiştirirler. Alıp-Manaş, garip bir kele, atı da tüylü bir beygirciğe döner:

*“Alıp-Manaş bahadır,
Atından inip silkindi.
Saçları yapağılanmış
Sesi titreyen,
Kürkü eskimiş,
Sümüğü-salyası akan,
Düşkün bir Garip-kele oluverdi.
Kutsal Ak-Boz at,
Yatıp ağnadı.
Yıpranmış gemli,
Çatlak söğüt eyerli,
Ottan keçeli,
Ağaca asılmış deri gibi,
Kemikleri sayılan,
Tüylü bir beygircik oluverdi.” (AMAD 221-223)*

Ak-Tayçı destanında, kahraman Ak-Tayçı atından iner. Parmağından kan çıkartıp sarı kargısına sürer. Daha sonra ay tarafına tutarak acı acı bağırır, güneş tarafına tutarak ıslık çalar. Bunun üzerine göğün dibi kızarır. Sert rüzgâr eser. Daha sonra kıymetli at “Ak-Boro” altın ayıya dönüşür:

*“O kavak ağacına vardı.
Vardıktan sonra,
Sıçrayıp Ak-Bor’dan indi,
Atın eyerini aldı,
Ak-Borosunu serbest bıraktı.
Parmağından kan çıkartıp,*

Sarı kargısına sürdü.
Ay tarafına tutarak,
Acı acı bağırdı,
Güneş tarafına tutarak,
Sağa sola ıslık çaldı.
Göğün dibi kızarıverdi,
Sert rüzgâr çıktı.
Ak kar savrulularak yağdı,
Şiddetli soğuk oldu.
Kıymetli at Ak Boro
Altın tüylü aya dönuştü.” (AKTD s. 126)

Arzılan-Kara Attıg Çeçen-Kara-Möge destanında, Çeçen-Kara ve atı “Arzılan-Kara” kağanın peşine düştüklerinde atı bir ara durur. Kahramana atasının “*olduğun gibi canlı-dinç olmamalısın*” sözünü hatırlatır. Bunun üzerine kahraman, kendisini zavallı kepenekli oğlan yapar, atı “Arzılan-Kara”yı da kara tay haline dönüştürür:

“Deminki kağan çaptırıp gidivermiş.
Çeçe- Kara bahadır, peşine düşmüş.
Bir yerde Arzılan-Kara atı,
Duruverip:
İyi atanın öğüdünü-sözünü,
Unutmadın mı,
Çeçen-Kara, demiş.
Ne demişti? diyende
Olduğun gibi canlı-dinç,

*Olmamalısın demişti, diyerek,
Arzılan-Kara'sını yapağılı,
Kara taycık kılıp,
Kendisini zavallı
Sarı kepenekli,
Fakir, sefil oğlan,
Olarak dönüştürüp,
Yavaş yavaş gidermiş.” (AKÇKM s. 293)*

İncelemiş olduğumuz hemen her destanda şekil değiştirmelere rastlanmaktadır. Ayrı bir çalışmaya konu olacak kadar yaygın olan değişme motifi ile ilgili tespitlerimizi aşağıda bir tablo halinde verilmiştir. Tablomuz üç sütundan oluşmaktadır: Tablonun birinci sütununda değişime uğrayan atlar, ikinci sütunda atların dönüştüğü canlı veya cansız varlıklar, üçüncü sütunda ise bu değişme motiflerinin hangi destanlarda geçtiği gösterilmiştir.

Tablomuzda ata bağlı şekil değiştirmelerin rakamsal değerleri şöyledir: Atlardan 13'ü taya (tüyleri dökülmüş, yapağılı, zayıf vs.); 7'si cansız varlıklara (kıl, diken, ot vs.); 8'i uçabilen hayvanlara (kuş, kartal, şahin vs.); 2'si ayıya (kara ayı, altın tüylü ayı); 2'si geyiğe (kara geyik, ak geyik); 2'si balığa (Boz turna balığı, altın yüzgeçli Ak Çabak); 2'si insana (yetmiş yaşında ihtiyar kadın, otuz yaşında gelin); 1'i boğaya ve 1'i de böceğe dönüşmektedir.

Dönen	Dönülen	Geçtiği Destan
Ak-Boro At	Kara böcek	ŞŞD s. 29
Ak-Boro	Altın-tüylü ayı	ATD s. 126

Ak-Boz At	İnce kıl	AMD s. 221
Ak-Sur At	Tüyleri dökülmüş tay	ABD s. 382
Arzılan-Kara At	Yapağılı tay	AKÇKM s. 320
Arzılan-Kara At	Boğumlu kır dikenini	AKÇKM s.316
Arzılan-Kara At	Kır at tezeği	AKÇKM s.316
Arzılan-Kara At	Kara tay	AKÇKM s. 293
Arzılan-Kıskıl At	Tüyleri keçelenmiş al donlu tay	MŞTD s.115
Ay-Kara At	Ak ot	KKKM s. 45
Azı-Dişli Keçel Tay	Kan-Ceeren at	KKAP s. 298
Bora-Şokar At	Şahin	BKBŞ s. 460
Bora-Şokar At	Kartal	BKBŞ s. 460
Bora-Şokar At	Yedi yıllık kır dikenini	BKBŞ s. 338-339
Bora-Şokar At	Yapağılı boz tay	BKBŞ s. 455
Daş-Hüren At	Zayıf kahverengi tay	THD s. 251
Erke-Ceeren At	Taakpı boro at	EKD s. 41
Han Şilgi At	Boz at tezeği	HŞAHH s. 189
Han Şilgi At	Yapağılı kızıl tay	HŞAHH s. 159
Hülük-Bora At	Boz at pislği	TAHD s. 313
Kan-Ceeren At	Bir arşın peçeli erkek kara ayı	AED s. 353
Kan-Ceeren At	Boz doğan	AED s. 452
Kan-Ceeren At	Yetmiş yaşında ihtiyar kadın	AED s. 453-454
Kara-Rahvan At	Otuz yaşında gelin	ÖUD s. 191
Kara-Ker At	İki başlı kartal	KKKM s. 273
Kara-Küren At	Kara geyik	KKKM s. 316
Kara-Küren At	Ay kanatlı kuş	KKKM s. 310
Kızıl-Konır At	Ayağı sürçen iki yaşındaki at	KED s. 265

Koyu-Kır Atları	Yedi benzer kartal	MKD s. 523
Kutsal Ak-Boz At	Tüylü bir beygir	AMAD s. 231
Oçı-Ceeren'in At	Boz kartal	OÇI-BALA s. 88
Oçı-Ceeren'in At	Yedi yaşlı kızıl boğa	OBD s. 74
Ölö-Çookır At	Ak geyik	KCAKA s. 373
Pamuk-Yeleli Koyu-Kır At	Mavi bir torboksa	MKD s. 449
Sarı-At	Uyuz konur at	KKD s. 105
Sur-Kara At	Küt ağızlı boz turna balık	ÜKAKA s. 448-449
Üç Kulaklı Ay-Kara At	Karasinek	ÜKAKA s. 429
Üç Kulaklı Ay-Kara At	Altın yüzgeçli Ak Çabak	ÜKAKA s. 448-449

I.3.5. Olağanüstü Hız

Atların en önemli özelliklerinden biri hızlarıdır. İncelemiş olduğumuz destanlarda atın hızı uzak mesafeleri çok kısa bir sürede kat edip yarışlarda birinci gelmesi ve kahramanı zor anlarında düşmanlarından göz açıp kapayıncaya kadar uzaklaştırması şeklinde görülmektedir. Atın bu özelliği, Eski Türklerde “*beylik gururu (herrenstolz)*”nu uyandırmış ve geniş ufuklara hükmetme “*hâkimiyet ve cihangirlik*” duygusunu kamçulamıştır (Sertkaya,1995: 25-30).

Faruk Sümer'in “*Oğuz Türkleri devletlerini at üstünde kurdular ve Anadolu'ya da at üstünde geldiler* (Aksoy, 1998: 38-44)” sözleri, atın Türkler arasındaki önemini vurgulaması açısından önemlidir.

Alıp-Manaş destanında, “*Ak-Boz at*”ın yolculuğa çıkmadan önceki hali tasvir edilmektedir. Bu atın hızının yolculuk sırasında ise atılan oktan daha hızlı olduğu ifade edilmektedir:

*“Kutsal Ak-Boz at,
Kayış gibi yaylandı,
Damar gibi şahlandı.
Atılan oktan hızlıydı.
Söylenen sözden çabuktu.
Derin sular geçende,
Kuyruk ucu suya değmedi.
Büyük dağları aşanda,
Tırnak toprağa değmedi.
Sayısız dağlar açtı.
Nice sular geçti.
Nihayet bir baksa
Kanatlı at geçemez
Kürekli gemi duramaz,
Boran gibi çağlayan,
Ak köpüğü aktarılan,
Coşkun suya yaklaştı.” (AMAD s. 221)*

Ak-Tayçı destanında, “Ak-Boro” adlı ata binen Ak Tayçı, evlendiği eşi Altın-Tana’yı alıp baba yurduna doğru giderken atının ay kanatlı kuşlar ile atılan oktan daha hızlı bir şekilde yol aldığı görülmektedir:

*“Ak-Tayçı konuştu,
Elini uzatıp tokalaştı.
Ak boro atına bindi.
Altın Tana kızı kaldırıp ata bindirdi,
Baba yurduna doğru,*

*Ak Boro'yu çevirdi,
Ak Boro geceli gündüzlü
Ay kanatlı kuştan hızlı,
Ayrı turnaklı hayvandan hızlı,
Atılan oktan hızlı,
Hızla gidip görünmez oldu.” (AKTD s. 130)*

Katan-Kökşin İle Katan-Mergen destanında Kara Küren atın hızı ay ve yıl kavramlarıyla birlikte verilmektedir. “*Kara-Küren at*”ın bu zaman dilimlerini çok kısa vakitte kat etmesiyle, reel zamanın ötesine geçtiği vurgulanmaktadır:

*“Kara-küren'i önüne katıp,
Hızla gidip uzaklaştı.
Bir aylık yeri altı günde,
Bir yıllık yeri yedi günde
Ak göğün altıyla
Gök göğün üstüyle
Geçip gitti Katan-Mergen.”(KKKM s. 312)*

Ölöştöy destanında, Katan-Mergen ile atı “*Kan-Ceeren*” yolculuğa çıkmaktadırlar. Bu yolculuk sırasında atı o kadar hızlı hareket eder ki ardında iz bırakmaz. Yolda karşısına çıkan karaağaca çarptığında ağaç, ortadan ikiye ayrılır:

*“Kan-Ceeren atlı
Kan-Mergen bahadırın
Durduğu izi kaldı.
Gittiği izi yok oldu.
Genç bahadır Kan-Mergen*

*Sayırsız dağlar aştı,
Sayırsız ırmaklar geçti.
Hiç durmadan gitti.
Karaağaca çarptığında,
(ağaç) ortasından yarıldı.
Sert taşa vurduğında,
Taş ufalanıp saçıldı.
Kıymetli Kan-Ceeren'in
Hızla teptiği yerlerden
Taşlar bir günlük uzağa düştü.
Yavaşça teptiği yerlerden
Az biraz taş düştü.
Kuzgunun uçarak sonunda çıkamayacağı
Sarı çölü rüzgâr gibi geçti,
Saksağanın uçarak sonunda çıkamayacağı
Sarı çölü rüzgâr gibi geçti.”(ÖD s. 238-239)*

Maaday-Kara destanında Kögüdey-Mergen'in atı, Altay üzerinde yol alırken mesafeleri çok kısa bir zaman diliminde kat etmektedir:

*“Altay'ı baştanbaşa geçip durdu.
Altmış dağı aşip durdu.
Bir aylık yolu bindiği at
Yarım günde kat ediyor
Bir yıllık yolu değerli at,
Bir günde kat ediyor.
Pamuk yeveli koyu kır*

Hiç durmadan koşuyordu.” (MKD s. 424)

Boktu-Kiriş, Boro-Şeley, destanında Boktu-Kiriş ve atı üç yıllık mesafeyi kaşla göz arasında gitmektedirler:

*“Kaşla göz arasında
Boktu-Kiriş üç yıllık yere
Koşuverince
Dirseği, baldırı kırık
Tevene-Möge oğlunu
Deer-Haan yanlışlıkla çakıvermiş.
Boktu-Kiriş, Tevene-Möge'nin
Demir-Şilgi atının yanına
Yetip gelince, Demir-Şilgi de:
Beni Bora-Şokar'ın ile
Koşup kullanıver, demiş.
Derken
Bora-Şokar atı koşup gelmiş de
Alnına tepip öldürüvermiş.
Boktu-Kiriş, Bora-Şokar'ına binip
Çok hızlı bir şekilde
Uçarcasına koşturup gidermiş.” (BKBS s.404-405)*

Aldın-Kurgulday destanında Aldın-Kurgulday, atı “Şiree-Kara” ile tepegözün oğlu Konçuulay'ı takip ederken üç yıllık mesafe üç günde, üç aylık mesafe ise üç saatte alınmaktadır:

“Koyun gibi taşı basıp toz kılıp

*Tavşan gibi taşı basıp fırlatıp
Üç yıllık yeri üç günde geçip,
Üç aylık yeri üç saatte geçip
Uçarcasına koşturup giderek.” (ALKD s. 574)*

I.3.6. Olağanüstü Güç

Atların destanlarda öne çıkan özelliklerinden biri de güçleridir. Atlar gidecekleri gökyüzü ve yeraltı dünyalarına soluklanmadan ulaşmaktadırlar. Giderken yeryüzü sallanmakta atın ayak sesleri diğer bölgelerden, yeraltı ve gökyüzünden duyulmaktadır. Bastıkları yerlerde sert kayalar parçalanmakta, koca dağlar yerle bir olmaktadır. Susuz topraklardan su çıkmakta ve göller oluşmaktadır.

Ösküs-Uul destanında, Karatı-Kağan'ın, atının vurulmaz yerine vurması ve çekilmez yerini çekmesinin ardından kara rahvan at, yeri göğü inletircesine gider:

*“Ay kanatlı kara rahvanın
Teptiği yerden toprak koptu,
Bastığı yerden taşlar saçıldı.
Arka toynağının teptiği yerden
Dağın örtüsü koptu.
Teptiği yerlerde
Yuvarlak kara göller oluştu.
Basıp gittiği yerlerden
Çamurlu kara sular çıktı.” (ÖUD s. 186)*

Kan-Kapçıkay destanında, kızıl atın ayak sesleri Altay'da yankılanmakta ve gökyüzünden duyulmaktadır. At ilerledikçe gücü artmakta ve atın ayak sesinden dağlar sallanıp denizler dalgalanmaktadır:

“Kızıl atın ayak vuruşundan

Yer sallanmış.

Bu demir şingirtı

Gökten de duyulmuş.

Kızıl atın bu ayak sesi

Altay üstünde yankılanmış.

Yer üstünün yetmiş kağıdı

Şaşırtıp dinlenmişler.

....

Ala dağın başından

Atılan ok gibi indi.

Atıysa iyice güçlenip,

Gidişini hızlandırdı.

...

Geniş vadiye gerilip indi.

Atın gücü iyice arttı.

Aylık mesafeli Bay Altay'dan

Yarım günde geçti.

Yıllık mesafeli Kin Altay'dan

Yarım günde geçti.

Göz yeten gümüş çöller

Arkasında kalıp görünmez oldu.

Göz yetmez altın çöller

*Atın arkasında kaldı.
Parıl parıl parıldayıp,
Nehirler dalgalandı.
Saf kum gibi süzüldü.
İki dağ sallandı.
Bir de baktı ki,
Ay Kağan'ın yurduna
Atılan ok gibi gelmiş.*

...

*Küçük kız kardeşi baktı ki,
Gökkuşacağı gibi kızıl atı
Yaşlanıp, kesimlik olmuşken
Güzelleşip, güçlenmiş.
Altmış aylık yolu aldığında,
Ak köpüğü saçılmamış.
Yetmiş yıllık yolu aldığında,
Teri, suyu dökülmemiş” (KKAP s. 230-232)*

Katan-Kökşin İle Katan-Mergen destanında, Katan-Mergen halkına ak sarayın etrafına kanatlı atın geçemeyeceği ağaç ve demirden kale yapmalarını söylüyor. Çünkü “*Kara-Küren at*”ın geçemeyeceği kale, giremeyeceği yer yoktur:

*“Ak sarayın etrafını
Kanatlı atın aşamayacağı
Ağaç kale yapın, dedi.
Kara-küren'in geçemeyeceği
Demir kale yapın, dedi.”(KKKM s. 307)*

Altın-Arığ destanında, “Ak-Boz at”ın geçmiş olduğu yerlerde derin göller oluşmaktadır:

“Ak-Boz, kara yerin

Tozunu toprağını savurarak, koşturarak gittiği yerde,

Derin göller geride kalmaktadır.

Yeryüzünün topraklarını savurarak kalmış.

Yolu başka yere doğru sapmaktadır, Alp-Han 'ın Kız 'ın

Vardığı suyu başka suya doğru sapmaktadır.” (AAD s. 287)

Kara-Kuzgun destanında, Altın-Saraçı, sarı atına binip kamçılınca atın teptiği yerlerde göller oluşmakta, taşlardan alevler yükselmektedir:

“Ot başı sapsarı at tepip koşunca,

At tepisi kara çamur

Han gökyüzünün kara bulutu gibi dağılır,

Dokuz gün boyunca ağarmaz duman çöker.

Oyulan yerlerde

Derin göller oluyor,

Yayılmış yerlerde

Taşkın göller oluyor.

Geniş taşa tepip yürüyünce,

Alevli ateş yanıyor.

İnce taşlı yere tepip yürüyünce,

Kızıl alev taş yanıyor,

Kara yer sallanıyor,

Han gökyüzü gürlüyor.

Oyuk tümsek yerlerde

Ak kuş gibi uçuyor.
Dökük-saçık yerleri
Ak tavşan gibi sıçırıyor.
Dağ yamacı yerlerde
Sessiz kuş gibi vızıldamış.” (KKD s. 127)

Tanaa-Herel destanında, kahraman kendine bir at bulmak için babasının büyük sandığından altmış kulaç mızraklı kara kendirini alır ve at yakalamaya gider. Sık ormanın içinde yeni doğmuş erkek kahverengi bir kulun görür. Kahraman kendiri dürerek kulunun boynuna atar. Bunun üzerine kulun huysuzlanır ve yerin toprağını gökyüzüne çıkartır. Gökyüzünün yıldızını yere düşürür:

“Oğlan kendirini dürerek,
Yürüyerek gelip,
Erkek kahverengi kulunun
Orman gibi boynunu sokup,
Oturunca,
Boynunu çekerek kaçmaya başlamış.
Kulun huysuzluk yapıp,
Yerin toprağını gökyüzüne çıkarıp,
Gökyüzünün yıldızını yere düşürüp,
Susuz yere gidince, sulu oluyor,
Sulu yere gidince, su çekiliyor,
Dağlı yere gidince, kum-toprak oluyor,
Ağaçlı yere gidince, yonga oluyor.” (THD s. 217)

I.4. AT KOŞUMLARI

Eski Türklerde at, sahip olunan devletin müdafaası için vazgeçilmez bir araçtır. Bu yüzden de savaş atları diğer atlara göre daha iyi ve sağlam koşumlarla donatılmıştır. Bu koşum takımlarının sağlamlığı atı, savaş sırasında yaralanmalardan ve ölümlerden korumaktadır. “*Kül-Tigin’in bindiği atlardan birinin zırhına yüzden fazla ok isabet ettiğine dair yazıttaki kayıt, bunun en açık bir delilidir*” (Caferoğlu, 1953: 201-212).

Divanü Lügatit Türk’te at koşumu hakkında bilgiler bulunmaktadır. Verilen örnekler arasında en çok eyer (edher) kelimesi görülmektedir. Edherlik’in kaşına “yalıĝ”, başına “kök”, ön ve arka yastıklarına “köpçük”, ön ve arka taraflarının uç kısmına “ömzüük”, ön kayışına “küüldürük” adı verilmektedir. Eyere, içine bazı ihtiyaç nesnelerini koymak için heybe (mançuk) takılır. Atın eyerini çekmesi için eyerin altına terlik konulur. Devlet yöneticilerinin atlarının eyer örtüsü renkli bir kumaştan yapılır. Hakan ve devlet yöneticilerinin eyerleri altın veya gümüş işlemlerle oldukça süslenmektedir. Eyer kolanının halkasında geçirilen kayışa “otgun” denilmektedir. Üzenginin iki yanında bulunan kayışa “kısmak” adı verilir. Üzengi bu kayışlara takılır. Bunlardan başka koşum takımında şu parçalar da bulunur: Atın burnu üzerine gelecek şekilde gem demirine dikilen kayış (kova), gem dizgini (çetgen), yular (yular) yem torbası (sıpakur), örk (yıp, yalu) (Çınar, 1995: s.147-155).

İncelemiş olduĝumuz destanlarda geçen at koşumları şunlardır:

Eyer: Binek hayvanlarının sırtına konulan, oturmaya yarayan nesnedir.

Dizgin: Gemin uçlarına bağlanarak hayvanı yöneltmeye yarayan kayış.

Gem: Atı yönetmek için ağzına takılan demir araç.

Göğüslük: Hayvan sırtına vurulan semerin düşmemesini sağlayan kayış ya da ip kolan.

Keçe: Yapağı veya keçi kılının dokunmadan yalnızca dövülmesiyle elde edilen kaba kumaş.

Kolan: Eyeri bağlamak için göğsünden aşırılarak sıkılan yassı kemer.

Kuskun: Hayvanın kuyruğu altından geçirilerek eyere bağlanan kayış.

Üzengi: Eyerin iki yanında asılı bulunan ve hayvana binildiğinde ayakların basılmasına yarayan, altı düz demir halka.

Yular: Bir yere bağlamak veya çekerek götürmek için hayvanın başlığına veya tasmaına bağlanan ipe denilmektedir.

Destanların büyük bir kısmında atlar, kahramanlara Tanrı tarafından verilir. Bazı destanlarda ise kahramanlar, atlarını başıboş dolaşırken bozkırda bulur. İlk karşılaşmada at ve kahraman birbirlerini sınarlar. Bu sınamanın neticesinde at kahramana tabi olur. Kahraman tarafından koşum takımları takılan at ehlileşir ve kahramanın en sadık dostu, yoldaşı, kardeşi olur.

At koşumları, incelemiş olduğumuz destanlarda atın at olabilmesinde en büyük etkidir. Atlar, koşumları takıldıktan sonra kahramanlarına itaat etmekte onları sırtlarına almaktadır. Koşum takımı takılmayan atlar sahiplerini üzerlerine bindirmemekte ya da çok kısa bir zaman sonra üzerlerinden atmaktadırlar. Ayrıca at koşumlarının takılmasıyla beraber, atların yaşları büyümekte ve atlar

ehlileşmektedirler. Bu koşum takımları bazen nesilden nesile aktarılmakta bazen de bir mağarada saklanmaktadır.¹³

İncelediğimiz destanlar içinde mağara içinde at koşumlarının bulunması motifi şu destanlarda vardır: “*Bayan-Toolay Destanı* (Arıkoğlu, Borbonaay, 2007: 475-525)”, “*Alday-Buuçu Destanı* (Ergun-Aça, 2004: 212)”, “*Boktu-Kiriş Bora-Şeeley Destanı* (Ergun-Aça, 2004: 321-411)”, “*Arı-Haan Destanı* (Ergun-Aça, 2005: 234-236)”.

Er-Samır destanında, yolculuğa çıkmadan önce Monıs-Kaan ve Er-Samır atlarına koşum takımlarını takarlar. Bu koşum takımları içinde kolan, demir eyer, gümüş dizgin bulunmaktadır:

“Er Yaratılışlı Er-Samır
Söz söylemeden at keçesini aldı,
Demir eyerini eyerledi,
Gümüş dizgini ata vurdu.
Sonsuza dek kopmaz
Üç kayışı yanına soktu.
Doksan yıl kopmaz.
Dokuz kolunu dolayıp çekti.
Üzengiye basarak,
Üç sıçrayışta ata bindi.” (ESD s. 36)

¹³ Battal Gazi destanında, muhteşem at Aşkar da eyerli olarak bir mağarada kahramanı beklemektedir. (Demir-Erdem, 2006: 68)

Ölöstöy destanında, Monis-Kaan sefere çıkmadan önce atına koşum takımlarını takar. Bu koşum takımları dizgin, bronz eyer, sırlı kuskun ve dokuz kolondan oluşmaktadır:

*“Monis-Kaan öfkesinden
Vücudunu ateş bastı.
Ciğerini, yüreğini alev sardı.
Atın dizginini atına taktı,
Büyük eyer keçesini taktı,
Bronz eyeri yerleştirdi.
Sırlı kuskunu geçirdi.
Dokuz kolanı sayarak çekti.
Yukarı çıksa, yerinden oynamaz,
Aşağı inse, kaymaz
Kolanları karşılıklı çekti,” (ÖD s. 109)*

Arı-Haan destanında, sarı bir tay, oğlanla konuşmakta ve ondan sahibi olmasını istemektedir. Oğlanı üzerine binmesi yönünde ikna eden tay, onu bir kayanın önüne getirir. Kayanın önünde at yavrusu bir kısırdan süt emmeye başlar. Oğlana da orada bulunanlarla karnını doyurmasını ve mağaranın içindekileri çıkarmasını söyler. Mağaranın içinden çıkan koşum takımları içinde “gem”, “keçe”, “eyer”, “kolan”, “kuskun” bulunmaktadır:

*“Söylenen şeyleri taşıırken,
Yumuşak olanı da var,
Kemik gibi katı olanı da var.
Derken hepsini,
Kara mağaranın ağızına,*

Zar zor çıkarıp almış.
Ay-güneş ışıklı altın güneş
Şeyleri gösterip:
Atın başına takılan,
Yular gemdir, diyende,
Tayın başına takınca,
Üç yaşında at oluvermiş.
Ova gibi ak keçeyi,
Kare gibi durup,
Sırtına koy, deyince,
Onu saldığında,
Dört yaşında at oluvermiş.
Sağlam altlı koca kara üzengili,
Eyerini eyerleyip,
Otuz iki kolunu çekip,
Otuz kat kuskunu kuskunlayıp,
Almaz mı?
Deminki atına baksa ki,
Göğün ak kara bulutunu,
İki kulağı ile oraya buraya,
Savurup duran,
Boş Dağ gibi,
Ak-Sarıg at oluvermiş.” (AHD s. 236)

Aynı destanın ilerleyen kısımlarında, atına koşumları takan oğlan ata binmek ister. Ancak at, sahibine eyeri ve gemi takılmadan hareket etmeyeceğini belirtir. Oğlan atın bütün söylediklerini yapar ve ata biner. Atın hala hareket etmemesi

üzerine bu durumu atına sorar. Atı da sağrısına kamçı vurmasını, ağzını kulağına kadar yırtmasını söyler:

*“Başıma bağ-gem takılmamış,
Ağızıma demir dillik takılmamış,
Sırtıma eyer-keçe konulmamış,
Kuyruğuma kuskun takılmamış,
Koltuğuma kolan çekilmemiş,
Sağrıma kolan çekilmemiş,
Biriyim, gıdıklanıp
Şahlanırım herhalde.*

...

*Arı-Haan buna:
Pekâlâ, sen bana at oldun,
Neden durdun?
Kaldıramadın mı? demez mi,
Bak hareket edemiyorum,
Sağ taraftaki sağrımı,
Vurup yarıp,
Sol taraftaki ağzımı,
Çekip yar! Demiş.
Atının sağ taraftaki,
Sağrısının altın güzel kısa saplı,
Kamçı ile vurup yarıp,
Ağzını kulağının köküne kadar,
Çekip yaranda, şahlanıp-kalkıp,
Duruvermiş.*

*Arı-Haan kendine gelir gelmez,
İki gözünü yumup,
Sağlamca tutup alıp,
Gidivermez mi.” (AHD s. 237)*

Boktu-Kiriş, Bora-Şeley, destanında da benzer bir durum görülmektedir. Kahraman bir gün ala taygada dolaşmaktadır. Bir mağaranın içine girdiğinde birçok bağ, koçum gibi araçlar bulur. Daha sonra bir pınar başında kendisine at olacak tayı yakalayan bahadıra, anası nasihat eder ve koçum takımlarını ata takmasını söyler. Bu koçum takımlarının takılmasıyla at olgunlaşır ve büyür:

*“Bronz, gümüş gemini
Gemleyivermiş.
Üç yaşında at oluvermiş.
Bozkır kadar yumuşak keçesini koyunca
Dört yaşında at oluvermiş.
Dağ beline kadar büyük eyerini eyerleyince
Beş yaşında at oluvermiş.
Otuz üç ipini kolanını
Bakıp çekince
Altı yaşında at olup
Kalıvermiş.
Otuz iki kuskununu kuskunlayıp
Otuz iki göğüslüğünü çekince
Yedi yaşında yetişkin kır lekeli at
Oluvermiş.” (BKBS s. 322-323)*

Kan Kapçıkay destanında, bahadır yolculuğa çıkmadan önce atı “*Kan-Ceeren*”e koşum takımlarını takar. Bu koşum takımları içinde pamuktan eyer keçesi, altın dizgin, bronz eyer, dolamalı dokuz kayış, elli kolan, bronz eyer vs. bulunmaktadır. Koşumların takılmasıyla “*Kan-Ceeren at*”, sabahyıldızı ve gökkuşağı gibi güzelleşmektedir:

“Gökkuşağı gibi Kan-Ceeren’ini

Koşup eyerledi.

Pamuktan eyer keçesini saldı,

Altın dizginini taktı.

Bronz eyerini koydu.

Dolamalı dokuz kayışı

Dolayıp taktı.

Kat kat kolanı

Üst üste tutup çekti.

Elli kolanı belinden çekti.

Doksan kolanı dolayıp çekti.

Gökyüzü ülkesine çıksa

Kopmasın, saçılmasın diye

Kırk kolanı düşünden çıkıp,

Bronz eyeri eyerledi.

Yer altı ülkesine inse,

Kırılıp, yarılmasın

Diye söyleyerek,

Öndeki altmış kolanı

Alıp çekti.

Üç halkalı göğüs kayışını

*Çekip sıkıştırdı.
Yüz kolanlı bronz eyer
Sabahyıldızı gibi parladı.
İyi koşan, güzel kızıl at
Gökkuşağı gibi göründü.
Atın başındaki altın dizgin
Aya, güneşe karşı ışıldadı.
Atının koşumunu takıp,
Kendisi de alp kılığını kuşandı.” (KKAP s. 226-227)*

Maaday-Kara destanında ise Kögüdey-Mergen'in altmış iki resimli altın dizginini eline alıp havada sallamasıyla atı yanına gelir. Kögüdey-Mergen önce atını eyerler sonra kendisi alp elbisesini giyer:

*“Değerli Kara-Kaltar'ın
Başını, gözünü sıvazlayıp
Altın dizginlerini taktı.
Altın sırtı ile belini kaşağılayıp
Beyaz terliği yaydı.
Üzerine bronz-altın eyerini koyup
Elli kolanı sıkıca bağladı.
Doksan kolanı sayarak bağladı.
Kayışlardan örülmüş iki kat kemeri
Çekip kuyruk altından geçirdi,
Üç halkalı döşlüğü (göğüs kayışı)
Göğsün altından çekerek eyeri bağladı.
Atını eyerledikten sonra*

Alp elbisesini giymeye başladı.” (MKD s. 357-358)

Aynı destanın ilerleyen bölümlerinde, eyerlenmiş atın koşumları en ince ayrıntısına kadar tasvir edilerek bu koşumların, kahramanın gökyüzü ve yeraltı seyahatlerinde ne kadar gerekli olduğu üzerinde durulur:

*“Pamuk terlik sırtına konmuş
Altın eyerle eyerlenmişti.
Üç nesil boyunca sağlam kalacak
Dizgin ve kuyruk altı kayışı sağlamdı.
İki nesil boyunca yıpranmayacak
Eyer ve dizgin güvenilir idi.
Başında altmış iki resimli altın dizgin vardı.
Onun üstündeki kolan kopmazdı.
Yeraltı dünyasına inse,
Altmış kolan sağlam kalırdı.
Üst dünyaya çıksa, kopmayacak
Kayışlarından örülmüş kırk kemeri vardı.
Çift katlı kayışı
Kuyruğunun altından geçirilmiştir.
Üç halkayla tutturulmuş göğüs kayışı
Simsıkı bağlanmıştır.
Doksan öküz derisinden örülen
Otuz kuyruklu altın saplı kamçı
Eyerin kayışına sokulmuştur.
Siyah yünden örülmüş doksan kulaçlık
Kement eyere bağlanmıştır.*

Üç halkalı demir köstekler
Eyerin kayışına bağlanmıştır.
Altmış kulaçlık altın bir ip
Atın ağzından geçirilmiştir.
Otuz kulaçlık dizginler
Eyerin kaşına tutturulmuştur.
Pamuk yeveli koyu kır ata yaklaşan
Köğüdey-Mergen ata bakıp,
Tüm malların en iyisidir, diyerek
Başını gözünü sıvazladı. (MKD s. 417-418)

Tanaa-Herel destanında, diğer destanlardan farklı olarak koşum takımlarının sayı olarak on sekiz olduğu belirtilir. Bu koşumlar içinde “*on sekiz kolan*”, “*on sekiz göğüslük*”, “*on sekiz paldım*¹⁴” bulunmaktadır. Destanda koşum takımlarının takılmasıyla birlikte at, olgunlaşır ve ehlileşir:

“Oğlan gümüş dizginini
Kulunun başına taktığında,
İki yaşındaki taya dönüşmüş.
Geniş kara keçesini koyunca,
Üç yaşındaki hayvana dönüşmüş.
Tepe gibi iri yarı
Kızıl eğri yerini takınca,
Dört yaşındaki hayvana dönüşmüş.
On sekiz kolan, eyer kemerini sayıp çekince,
On sekiz göğüslüğünü sayıp çekince,

¹⁴ Paldım: Yük ve binek hayvanının, semer veya eyerinin ileri kaymasını önlemek için arka ayaklarının kaba etleri üzerinden geçirilen kayış (Komisyon, 1998: 1756).

On sekiz paldımını sayıp çekip taktığında

Otuz kulaç boyunda,

Üç kulak kuyruklu,

Dağ gibi büyük kahverengi at oluvermiş.” (THD s. 221)

II. İKİNCİ BÖLÜM: ATIN DESTANLARDAKİ FONKSİYONU

II.1. At Kahraman Birlikteliği

Bozkır kültüründe kahramanın en büyük yardımcısı, dostu, sırdaşı atıdır. At ile kahraman arasında güçlü ve sarsılmaz bir bağ vardır. Bu bağ at-kahraman birlikteliğini tamamlayan unsurdur.

“Türklerin hayatında atın yeri, hiçbir başka varlıkla ölçülemeyecek kadar büyük ve önemli olmuştur. At, bu dünyada yalnız onun silah arkadaşı olduğu için değil, öldükten sonra da öteki dünyada her bakımdan kendisinin yararlanacağına inandığı için ayrı ve eşsiz bir değer taşımaktadır (Gökyay, 1974: 74-78).”

Türk kültüründe, “*yiğidin görki (görkemi) at ve yarağ (silah) 'ına*” göre belli olur. “*Yiğit atıyla at yiğidiyle yiğit*”tir (Çınar, 2000b: 133-151). At ile kahraman arasındaki bağlar kuvvetli olmasına rağmen onu kamçulamak aradaki bağı çözer ve atla insan arasındaki dostluk bağının kaybına sebep olur: “*Urma atını/yitirirsin dostunu*” (Ibrayev, 1995: 320-321). Atsız bir kahramanın yenik düşmesi kaçınılmazdır. Kahramanlar atlarıyla birlikte anılır, atlarıyla birlikte gömülürler. İkisi arasında kader birlikteliği vardır. Bu kader birlikteliği doğumlarına da yansımıştır. Bahadırın doğduğu gün atı da doğar. Maaday-Kara Destanında Kögüdey-Mergen ile aynı günde dört kulaklı, gri renkli bir tay dünyaya gelir (Bekki, 2007: 372).

Dede Korkut boylarından Bamsı Beyrek'te “*Derin olsa baturur kalabalık karhudur*”, “*At işler er öginür*”, “*Yayan erün umudı olmaz* (Ergin, 2009: 130)”

şeklinde karşımıza çıkan atasözleri atın kahramanın hayatındaki önemini ortaya koyan güzel örneklerdir.

Bayındır Han, Beğil oğlu Emren'i huzuruna davet eder ve av düzenler. Bu av sırasında bahadırlardan kimi atını, kimi kılıcını kimi de ok atmasını över. Salur Kazan ise Emren'in avdaki hünerini över. Daha sonra Kazan Bey, "*Hüner atın mıdır, erin midir?*" diye sorar. Orada bulunanlar, hünerin ere ait olduğunu dile getirirler. Fakat Kazan Bey, "*yok, at işlemese er öğünmez, hüner atındır*" diye karşılık verir. (Ergin, 2009: 216-217).

Yine Dede Korkut boylarından "*Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek*"te bahadırın, tutsak olduğu kaleden kurtulduğunda kendisini bekleyen atına bir kardeş gibi seslenmesi, at-kahraman birlikteliğini ortaya koyan güzel bir örnektir:

"Açuk açuk meydana benzer senün alınçuğun

İki şeb çırağa benzer senün gözçügezün

İbrişime benzer senün yiliçüğün

İki koşa kardaşa benzer senün kulaçuğun

Eri muradına yetürür senün arhaçuğun

At dimezem sana kartaş direm kartaşumdan yig

Başuma iş geldi yoldaş yoldaşımdan yig" (Ergin, 2009: 136)."

At ile sahibi arasında sarsılmaz bağ vardır. Türklerin hayatında at o kadar büyük yer edinmiştir ki o ailesinden bile daha yakın görülür; "*Ertir tur (sabah kalkınca) atan gör/atandan son (sonra) atını*" biçiminde geçen Türkmen atasözünde

ifade edildiği üzere, at ailenin bireylerinden biri sayılmış, fonksiyon itibariyle aile içerisindeki bireylerden bile çok sevilmiştir (İbrayev, 1995: 320-321).

Közüyke destanında, Aksagal, kahramana aynı gün doğdukları atından bahseder ve atının sekiz yıldır kendisini “*ak dağın kırında*” beklediğini söyler:

*“Senin doğduğun günde
Eyerli atında doğdu.
Eti, kanı seninle birlikte gelişip
Birlikte büyüyüp serpildi.
Halk içinde binilecek,
Kan gibi koyu kahverengi at oldu.
Sayısız bağlarla
Bağda yaşıyor.
Argımak atının bulunduğu yer
Ak dağın kırında.
Seni beklerken
Sekiz yılı geçti.
Onu tutup alabilirsen,
Sana çok iyi arkadaş olur.”* (KÖZD s. 322)

Aynı destanın ilerleyen dizelerinde, kıymetli atı tutmak için yola çıkan kahraman, demir kavağın dibinde koyu kahverengi atı görür ve elindeki kementle onu yakalar. At, kahramana atasını sorar. Közüyke, babasının Ak-Kağan, anasının Erke Tana olduğu belirtir. Bunun üzerine at, kahramana hitaben her ikisinin göbeklerinin aynı gün kesildiğini söyler:

“Onu işiten kan gibi Konır

Böğürüp kişnedi.
Ona karşı koşup geldi.
Ak halatla kement atıp,
Boynumun arkasını incitme.
Kızıl etten,
Birlikte doğduk.
Göbeğimiz ise
Bir günde kesildi.
Gece koyundaşın,
Gündüzdeyse arkadaşın
Ben olurum, Közüyke.
Kızıl elinle tutup al, diye
Kan gibi Konır konuşarak,
Kıl halatı dişleyip atarak,
Közüyke 'ye başını uzattı.” (KÖZD s. 324-325)

Ak-Çibek Arıĝ destanında, “*Ak-Kır at*” ile Ak-Çibek Arıĝ'ın aynı gün doğduklarından bahsedilmektedir:

“Bu yerin üstünde,
Bu göğün altında
Bu günlerde attan iyi at doğdu.
Alptan iyi alp doğdu.
...
Attan iyi at
İpek yeveli ak kır attır,
Alptan yiğit alp

Ak-Çibek Arıĝ kızdır,” (AÇAD s. 217-219)

Ölöştöy destanında, Kaĝan-Mergen, Üç kutsal daĝa çıkar. Burada atı “*Kan-Ceeren*”le konuşur. Atı, Kaĝan-Mergen’e hayatları boyunca ve öldüklerinde hep birlikte olacaklarını söyler:

*“Kan-Ceeren at ise
Kan-Mergen’e şöyle dedi:
Ölsek, ölümümüz bir,
Yaşasak, hayatımız bir,
Güneşin aydınlığına
Ayın tanına
Biz ikimiz sevinip,
Biz ikimiz birlikte yaşayıp
Anamızdan doğduk.
Bineceksen hemen bin,
Binmeyeceksen bağırma.
Bahadır delikanlı Kan-Mergen
Kıymetli atını okşadı.
Yelesini, kuyruğunu sıvazladı.
Yumuşak burnundan öptü.”* (ÖD s. 195-196)

Aynı destanın ilerleyen sayfalarında bahadır Kan-Mergen, atı “*Kan-Ceeren*” ile birlikte yola çıkmadan önce atına, “*karanlık gecede kanadı*” olduğunu, “*yeryüzünü gezerken and içmiş dostu*” olduğunu, “*ölüp kaldığı yerde birlikte kalan dostu*” olduğunu söylemektedir:

“Uzak yola gidiyoruz, diye.

Kan-Ceeren'e söyledi.
Yelesinin perçemini sıvazladı.
Yumuşak burnunu öptü.
Karanlık gece girince,
Kanadım oldun sen.
Yeryüzünde gezerken,
And içmiş dostum oldun sen.
Ölüp kaldığım yerde
Birlikte kalan dostum.
Geniş eyer keçesini yerleştirdi.
Bronz eyeri eyerledi.
Sırlı kuskunu sıvazladı.
Dokuz kolanı sayıp çekti.
Ay ışıklı göğüslüğü
Bronz kaştan geçirdi.
Yükün kaymasın,
Halkın ortasında gezdiğimde,
Atıma süs olsun, diye.
Kan-Mergen konuştu." (ÖD s. 237-238)

Maaday-Kara Destanında, Kögüdey-Mergen ölümsüz kavağın dibine gelip atından koşum takımlarını çıkartırken kır atın yelesini, kuyruğunu sıvazlar. Daha sonra Kögüdey-Mergen, "Kır at"ın, kendisi için ne kadar değerli olduğunu ifade eder:

"Ardıç kokan Altay'da
Yedi gün gez, otları,

*Şifalı kuyu sularında
Altı gün iç, dedi.
Sağrına et topla, semirsin,
Benim kollarımın kanadısın, deyip,
Benim samimi dostumsun, diyerek,
Atı serbest bıraktı.” (MKD s. 438-439)*

Aynı destanın ilerleyen bölümlerinde Kögüdey-Mergen ve atı yolculuğa çıkarlar. Bir hayli yol kat ettikten sonra Abram-Mos Kara-Tacı, Kögüdey-Mergen’in “Kır-ati”na büyü yapar. Bunun üzerine Kır at, birden yoruluverir. Büyüden haberi olmayan Kögüdey-Mergen, her daim birlikte olduğu atına sitemde bulunur ve atını orada başka bir atla değiştirir:

*“Pamuk yeleli koyu kır
Birden bire yoruluverdi.
...
Atı bu hale gelince,
Kөгüdey-Mergen genç bahadır
Atın sahibi, sinirlenip,
Atına sitem etmeye başladı:
Yüksek kocaman dağların
Küreklerini neden tepmiyorsun?
Alçak küçük dağların
Omuzlarını niçin tepmiyorsun?
Büyük kağanla savaştığımız da
Yorulmamıştı bedenim böyle
Geri döndüğümüz şu anda*

Yoruldu mu? diye sitem etti.

Altın saplı kamçısıyla

Atın başına vurdu.” (MKD s. 495-496)

Aynı destanın ilerleyen dizelerinde at-kahraman birlikteliğinin ne derece sıkı bağlar üzerine kurulduğunu göstermektedir. Çünkü Kögüdey-Mergen atı “*Koyu-Boz*”u başka bir atla değiştirdiğinde at, sahibine darılır ancak sahibinin zor durumda olduğunu öğrenince dayanamaz ve dört kanatlı boz bir kartala dönüşerek onu kurtarmaya gider:

“Hafif bir rüzgâr esip geldi.

Üç kuşak göğün derinliklerinde

Dört kanatlı boz bir kartal

Uçup aşağıya indi.

Kөгüdey-Mergen bahadırı

Eyer ve dizginlerle birlikte tutup,

Pamuk terliği de alarak

Mavi bulutların arasında kayboldu.

...

Erlık Bey’in kızı söyledi:

Kurnaz bahadırlarım,

Nişancı kezerlerim,

Kөгüdey-Mergen bahadırın

Pamuk yeleli koyu kır atı

Boz bir kartala dönüp

Buraya uçup geldi, dedi.” (MKD s. 499-500)

Kögüdey-Mergeni kurtaran “*Koyu-Kır at*” iyileşmesi için sahibini şifalı suya ve dokuz benzer süt gölüne sokar.¹⁵ Daha sonra atı Kögüdey-Mergen’e sitemde bulunur:

*“İki atıştan da kurtulan
Değerli koyu kır at
Sahibinin ruhunu korumaya alıp
Ay ve güneşin altında duran
Şifalı pınarın ak suyuna, güneşin ve ayın altındaki
Dokuz benzer süt gölüne
Kögüdey-Mergen genç bahadırı
Batırıp çıkardı.
Birbirine benzer dokuz ak göl
Kaynayıp duruyordu.
Üçü soğuk, üçü sıcak,
Üçü ılık göl idi.
Çıkıkları burada yerine geldi.
Kırık kemikleri burada kaynadı.
Ağrıyan yerlerini
Şifalı pınarın suyu iyileştirdi.
...
Kögüdey-Mergen genç bahadır
Kendine geldiğinde
Onu ak tarlaya getirenin*

¹⁵ W. Radloff’a göre Altay Tatarları, büyük göksel Tanrı Bay Ülgen’in, “*ataların talebi üzerine yeni doğan çocuğa verilecek hayati gücü, süt kadar beyaz bir gölde araması için bir elçi gönderdiğine inanırlar.*” Bu süt gölü inancı, Volga Çuvaşları gibi çeşitli toplumlarda hala mevcuttur. “*Beltirlerde bir akrabanım ölümü üzerine, mutluluğun evden uzaklaşmaması için evde süt dağıtılır ve süt dolu bir kap ev içinde bir yere saklanırdı* (Roux, 1999: 40-41).”

*Pamuk yeveli koyu kır at,
Öz be öz kendi atı imiş.
Azı-Dişli koyu boz
Sahibine dedi ki:
Atın güzelini seçip bindin,
Neredeyse kurbanlık oluyordun,
Altın dizgininin sapıyla
Atı dövdün sen bahadır” (MKD s. 500-501)*

II.2. At İle Kahramanın Birbirini Sınaması

Destanlarda ve halk hikâyelerinde sıkça görülen at ve kahramanın birbirlerini sınaması motifi, incelemiş olduğumuz destanlarda da görülmektedir. Kahraman yaşadığı coğrafyada hep yanında olabilecek hızlı, çevik, zeki gibi birçok özelliği bünyesinde toplamış bir at arar. Çünkü at kahramanın yaşamış olduğu coğrafyaya hâkimiyet kurmasındaki en büyük araçtır.

Maaday-Kara destanında, Kögüdey-Mergen atına biner ve atını sağa-sola döndürmek ister ancak atı hareket etmez. Bunun üzerine Kögüdey-Mergen, pamuk yeveli ata bu ne biçim at böyle diye söylenir. “Koyu-Kır at” kendisine kamçı vurmasını, söyler:

*“Bunu gören Kögüdey-Mergen
Şöyle mırıldanmaya başladı:
Torbok’a bindiğinde
O, kişneyerek yerinde şahlanırdı.
Bu pamuk yeveli koyu kır
Ne biçim attır böyle? dedi.*

Koyu kır at cevap verdi:

Kız bile ata bindiğinde,

Islıklı kamçı vurur.

Sevgili Kögüdey-Mergen

Ne kadar tecrübesiz imişsin? dedi.” (MKD s. 419)

Bunun üzerine Kögüdey-Mergen, Pamuk-yeleli kır ata kamçasıyla vurur. Koyu-kır at, yaşlı taylor gibi kişneyip çifte atmaya başlar. Kögüdey-Mergen kendinden geçer ve yedinci günün sonunda kendine gelir. Etrafına bakar ki her yer delik deşik olmuş. Kögüdey-Mergen’in sırtına yüklediği yüz sıırıktan doksan dokuzu yerlere saçılmış, yüz düğmeli demir zırhın doksan dokuz düğmesi kopmuş ve atın sırtındaki yüz kum çuvalından doksan dokuzu patlamıştır. Daha sonra kahraman ve atı birbiri hakkında övgü dolu sözler söylerler:

“Altaylı bir yere gideceği zaman,

Avlanmaya çıkacağı zaman,

Veya uzun bir yolculuğa çıktığında

O, torbada azık taşımalıdır.

At da ne at ama deyip

Bahadır oğlum şaşırıp kaldı.

Er de ne er, deyip

Değerli at hayran kaldı.

...

Atmak, vurmak benim işimdir,

Beni sen yetiştireceksin,

Savaşmak benim işimdir, diyerek

Eyerli atını okşamaya başladı.” (MKD s. 421)

Alday-Buuçu destanında, kahraman bir gün avlanırken babasının küren yılıkısını görür ve babasına kendisine bir at olabilecek hayvanının olup olmadığını sorar. Babası bu durum üzerine oğluna altmış kulaç altın ipini verir. Kıza-Kara nehrin oraya gelirler. Babası o bölgedeki yılıkyı oğlana doğru sürer ve kendisine gelen atlardan kişneyen atı yakalamasını söyler. Burada oğluna göre at bulamayınca da obalarına geri dönerler. Babası malcılarını çağırır ve oğluna göre bir atın olup olmadığını sorar. Malcılar ise kuzey yamacında üç yılını doldurmuş Han-Şilgi kırsrağın kulunu erkek olursa onun oğluna uygun at olabileceğini söyler. Kahraman hemen Hüürtün-Kızıl taygaya doğru yola çıkar ve Han-Şilgi kırsrağın, erkek Han-Şilgi kulunu doğurduğunu görür. Hemen ipiyle kulunu yakalar:

“Taycık yetişilmezcesine

Koparıp parçalayıp sürüklemiş.

Yiğit er ise:

Adamı böyle sürükleyen

Nasıl bir canavar böyle? diye düşünüp:

Bineyim de beli kırılınsın! diyerek

Biniverince şaha kalkıp

Koca kara taşın üstüne

Fırlatıp düşürünce

Bir gözünün ateşi

Çakıp yanı yanıvermiş.” (ABUD s. 217)

Aynı destanın ilerleyen dizelerinde bahadır, atı yakalayıp obasına getirir ve babasına olanları anlatır. Babası bu atın kendisine at olabileceğini söyler. Daha sonra atı, kahramana neler yapması gerektiğini söyler:

“Kulununa gümüş gem, yular takarmış.

Üçünde atım ben, diye razı olurmuş.

Ova gibi keçesini

Gerip ata salmış.

Tepe gibi kocaman eyerini vurmuş.

Dördünde atım ben, deyip razı olmuş.

Altısında atım ben, deyip razı olmuş.

Otuz iki palanını bağlayıp,

Otuz iki kolanını bağlayıp çekmiş.

...

Garip yiğit silahını omuzlayıp

Üzengisine basıp atlanıvermiş.

Er olmasına ersin,

Ama daha cahilsin, diye söylenmiş.

Kuyruğumun kuskun gördüğü yok,

Ağzının kenarının ağızlık gördüğü yok,

Göğsümün döşlük gördüğü yok,

...

Göğün boşluğunda

Yerin düzlüğünde

Binip çarpıvermiş.

Berkleştim, diye cevap vermiş.

Bindin mi? demiş.

Bindim! diye cevap vermiş.

Tutundun mu? demiş.

Tutundum! diye cevap vermiş.

Yerinde şahlanıp duruvermiş.” (ABUD s. 219)

Söz konusu destanda at, kahramanı ardına alır ve dağlık yeri düzleyinceye kadar üç yıl boyunca şahlanır. Bu süre zarfında kahraman kendinden geçer. Kahramanın göğüs eti koltuğuna, kol eti game toplanıp baldır eti de üzengi kayışına yapışır. Bu durum üzerine kahraman atına hemen at olacaksa olmasını, olmayacaksa da kendisini öldürmesini söyler:

*“Dağlık yeri düzleyinceye
Sulu yeri kurutuncaya dek şahlanıvermiş.
Üç yıl boyunca şahlanıp durmuş.
...
Yiğit bir baksa ki,
Göğsünün eti koltuğunda toplanmış.
Kolunun eti gemin ipinde kalmış.
Baldırının eti üzeninin kayışında
Yığılıp yapışivermiş.
...
Genç yaşımda bittim, tükendim,
Gençliğimi kaybettim.
At olacaksan ol,
Hemen at ol,
Olmayacaksan
Hemen öldür, diye
Kara yeri titretircesine
Gökyüzünü sararcasına
Haykırıvermiş.
Yiğit mi yiğitsin.
Er aklın ermez daha,*

*Anneni yırtıp çıkmadan sen,
Benim ağzımı yırtiver,
Babanın yargınını parçalamadan
Altmış öküz derinden örülmüş
Altın ağır kamçını
Göğe dek kaldırıp
Benim budumu neden
Kemiği çıkartırcasına vurup
Çarpmazsın sen! demiş.” (ABUD s. 221)*

Arı Haan destanında, bahadır bir gün yolda giderken sarı bir tay görür. Sarı tay bahadıra “*ben sana at, sen de bana er olabilirsin*” der (AHD s.229). Ancak bahadır korkusundan ata binemez. Bahadır, atın ısrarı üzerine “*bineyim de boynunu kırayım*” diye düşünür ve ata biner (AHD s. 231). Atına bindiğinde atı bahadırı alır ve geniş bozkırlara götürür. Bu olayın anlatıldığı dizelerde at ve kahraman birbirlerini sınamaktadırlar:

*“At sahihsiz,
Olmamalıdır.
Atı olmayan er kişi de,
Olmamalıdır.
Ben sana at olayım,
Sen de bana sahip ol! diye
...
Öyleyse er kişi dedikleri,
At binip, gezip-dolaşmalıdır.
Bana binersen,*

AlıŖıverirsin, herhalde, diyende,

Oğlan:

DüŖünmeksizin binersem,

Sen beni ne bileyim nereye,

Götürür kiŖisin.

...

Sarı tayı gün boyunca,

Yalvarıp-yakarıp durmuŖ.

...

Sarı tay:

Bana bin, diyerek,

Yolunu kapatıp yatıvermiŖ.

Oğlan ise:

Gerçekten beni kaldırır,

Gücü yok ki bunun,

Sırtını-boynunu kırıp,

Binivereyim bakalım, diyerek,

Sarı taya çıplak biniverende,

Çatır-çatır çatırdayıp,

Fırlayıverip ulu nehrin yukarisına doğru,

Hızla koŖup gitmiŖ; sonra:

...

Ardından, Sarığ atı söylemiŖ.

Sana ben at olup

Dayanabildim.

Sen bana sahip olup dayanabildin.

Gönlünün istediği yere gidip,

Varırsın herhalde, demiş.” (AHD s. 236-S239)

Ölöştöy destanında, bir gün kahraman ve atı “*Kan-Ceeren*” yolculuğa çıkarlar. “*Kan-Ceeren at*”, Kan-Mergen ile güçlerini sınamak ister. Ancak Kan-Mergen yeryüzünün bahadurlarının güçlerini birleştirdiklerini ve böyle bir zamanda birbirlerini sınamalarının vakti olmadığını atına söyler:

“Bindiği atı kan-ceeren

Kendi adı Kan-mergen.

Bahadır oğul şimdiyse,

Kıymetli atına bindi.

Uçar gibi gidip uzaklaştı.

Atı Kan-ceeren şöyle dedi:

Er güçlüsü sen mi oldun,

Kıymetli atın ben mi oldum?

Güçlerimizi sınavalım mı?

Yiğitliğimizi deneyelim mi?

Kan-Mergen cevap verdi.

Güç sınamaktan çekindi.

Altmış kağanın yerini geçerim,

Atın gücünü o zaman bilirim.

Alp, yiğitle savaşırım,

Er gücünü o zaman bilirim.

Az zaman kaldı, dedi.

Atım, hızla gidelim, dedi.

Yer üstünün şeytanları,

Yerüstünün kağanları,

*Güçlerini birleştirdiler.
Niçin boşa zaman geçiriyoruz.
Bizim için eğlence öc almaktır!
Kan-Mergen'in bu sözlerini
Kan-Ceeren onayladı.
İki ön ayağı dans ederek,
İki arka ayağı rahvan,
Üç kutsal dağdan indi” (ÖD s. 197)*

Aldın-Kurgulday destanında, bahadır sırmalı kara kısrağın erkek kulun doğurması üzerine altmış kulaç sarı urganını alarak kısrağın doğurduğu yere gider ve bana uygun mal ise benim ipim onun boynuna üç dolanıp girsin diyerek kement atar. İp kara kulunun başına girince kulunu alıp obasına getirir ve altın çakıya bağlar. Bahadır, ak okunu asıp atlanırken atı, bahadıra kendisine sahip olabilecek bir er ise şahlanmasına dayanabilmesi gerektiğini söyler:

*“Atı durup:
Beni at kılıp kullanabilir,
Uygun er isen
Benim şahlanmama dayanabilirsin
Herhalde,
Beni at kılıp kullanamaz gibi
Uygun olmayan biri isen
Boyun kemiğini kırıp
Başını yarıp düşüp,
Ölüverirsin, herhalde, diye
Bunu söylemez mi?*

Aldın-Kurgulday yiğit er de:

Bana güzel at

Sevgili malım olabilir kulun isen,

Benim kendimi

Taşıyıp koşuverirsin herhalde,

Eğer bana at olamaz gibi

Uygun olmayan şeysen,

Bana ciğerini, bağrını un gibi

Ezdirip ölüverirsin herhalde, diye” (ALKD s. 550)

Daha sonra atı şahlanır ve kahramanı doksan gün boyunca dur duraksız taşıyıp teper ancak kahraman hiç oralı bile olmaz. Bu durum üzerine atı, bahadıra sen bana sahip olabilirsin, bahadır da atına sen benim güzel sevgili atım olabilecek kulunsun der:

“Üç ayın doksan gününce

Dur-duraksız

Şahlanıp tepip geldiğinde,

Sen bana sahip olabilir ermişsin, diye

...

Aldın-Kurgulday yiğit erin

Eti-kası sertleşip

Yüzü-sıması hoşlaşıp

Umurunda bile değil,

...

Söylediğinde

Aldın-Kurgulday yiğit er,

Atından iniverip,

Öbür taraftaki kutsal yelesinden okşayıp

Sen benim güzel sevgili atım

Olabilecek kulunsun, diye” (ALKD s. 550-551)

II.3. At İle Kahramanın Yolculuğa Çıkması

Kahraman ve atı destanlarda bazen yeraltına bazen gökyüzüne yolculuğa çıkmaktadırlar. Çıkılan bu yolculukların amacı kahramanın bazen obasını talan eden düşmanlara karşı bazen sevdiği kıza kavuşabilmek bazen de çaresi olmayan hastalıklara ilaç bulabilmek içindir.

Kahramanın çıkacağı yolculukta birçok tehlike kendisini beklemektedir. Muhtemel tehlikeler kahramana babası, annesi veya kız kardeşi tarafından söylenerek onun yolculuğa çıkması engellenmek istenir. Öne sürülen hiçbir engel kahramanı bu yolculuğa çıkmaktan alıkoyamaz. Kahramana çıkacağı yolculukta farklı kişiler refakat edebilir. Kahramanın yolculuğunda değişmeyen yardımcısı ve yol arkadaşı her zaman atıdır (Bekki, 2009: 82).

II.3.1. Yeraltına Yolculuk

Salahaddin Bekki, “Merkez Simgeciliği ve At Çakı” başlıklı makalesinde Mircea Eliade’den de alıntılar yaparak üç kozmik kuşaktan oluşan dünya algısı konusunda şunları söyler:

“Eski ve geleneksel toplumlar, içinde yaşadıkları çevreyi bir mikro evren olarak algılamışlardır. Kendilerine göre dışı kapalı olan bu evrenin sınırlarında, bilinmeyen, biçimlenmemişin alanı başlamaktadır. Her mikro evrende, merkez olarak kabul edilen kutsal bir yer vardır ve bu yer ‘Dünyanın Merkezi’ olarak algılanır. Üç kozmik bölge (Gök, yeryüzü ve yeraltı ‘Cehennem’) kavramını bilen kültürlerde, ‘merkez’ bu üç bölgenin kesişme noktasını oluşturmaktadır. Evrende üst üste üç büyük katman veya bölge vardır; bunlar merkezlerinden geçen bir eksenle ‘Axis mundi’ birbirlerine bağlıdır. Doğal olarak bu eksen bir açıklıktan, bir ‘delikten’ ibarettir ve tanrılar yeryüzüne, ölümler de yeraltına bu delikten inerler. Şamanlar da göğe ve yeraltına yaptıkları mistik yolculuklarda bu geçidi kullanırlar (Bekki, 2003: 181-184).”

Yeraltı dünyası, üçlü evren tasarımının en alt katmanıdır.¹⁶ Kötü ruh ve tanrıların mekânıdır. Bu mekânlar yedi, dokuz gibi farklı katlardan oluşur. Bu katlarda Erlik Bey’in muhafızları, şeytanlar, devler bulunur. Yaratılış efsanelerine göre, yeraltının hâkimi “Erlik” de önceleri, “Gök dünya”nın yaratıcı ve koruyucu diğer güçleriyle (Ülgen vb.) birlikte “yukarı âlem”de bulunmaktaydı. Fakat daha sonra tutum ve davranışları neticesinde “Gök âlem”in yasa ve düzenine uymadığı için cezalandırılır ve yerin yedi kat altına “cehennem”e gönderilir (Ögel, 1989: 432).

¹⁶ “Altay Şamanist Türk topluluklarından derlenen metinlerde, evren ile ilgili tasarımların temelde üç katmanlı, fakat daha ayrıntılı ve farklı bir içerik kazandığı görülür. Şamanlığa mensup olanlarca dünya birçok kattan ibarettir. Yukarıda on yedi kat, ışık âlemi olan semayı, aşağıdaki yedi veya dokuz kat, karanlıklar âlemini meydana getirir. Sema katları ile aşağıdaki dünyanın katları arasında insanoğullarının oturduğu yeryüzü vardır. Üzerinde yaşayan insanlarla birlikte yeryüzü, gök ve yeraltı dünyalarının tesiri altında bulunur. Yaratıcı, koruyucu bütün tanrılar ve iyi ruhlar göğün katlarında; ifritler, kötü ruh ve tanrılar ise yer altındaki karanlık katlarda otururlar (Arslan, 2005: 65-75).”

İncelediğimiz destanlarda yeraltına yolculuk genellikle Erlik veya yardımcılarının kahramanın koruma alanı içindeki herhangi bir şeye zarar vermeleri ya da bazı kimseleri zorla alıp yeraltı dünyasına götürmeleri neticesinde kahraman ve atının peşlerinden gitmeleri şeklindedir. Bu yolculukta, Şamanist dünya anlayışındaki yeraltı ve cehennem tasvirleri ön plana çıkar. Söz konusu destanlarda, kahraman, yeraltının en karanlık, en korkunç ve en iğrenç mahlûklarına meydan okur, şartlarını bilmediği ve yabancı olduğu bir dünyada mücadeleye girerek onları yener. Kahramanın bu başarısının arkasında atı vardır:

“Türk mitolojisine göre şamanı kutsal güçlerin yanına götüren, Tanrılar’ın yanında bulunan at ölümün ve sezginin sembolüdür, gökyüzünde de yeryüzünde de yeri vardır. Tanrıların insanlara yardım etmesi için onun varlığı gerekmektedir. Esrarengiz bir âlemi yeryüzünde temsil eden hayvandır. Şaman’ın ve insanların en iyi dostudur. İnsanı cennete ulaştıracak yolu da at bilmektedir (Seyidoğlu, 1995: 93).”

Yeraltı dünyası ile ilgili en ayrıntılı tasvir Maaday-Kara destanında geçmektedir. Destanda yeraltı yolculuğu 154 dizede tasvir edilmektedir. Biz bu tasvirlerde yeraltı dünyasını, ruh ve ölümlerin tutsak edildiği karanlık bir âlem olarak görmekteyiz. Bu âleme, Erlik Bey ve avanesi hâkimdir. Maaday-Kara destanında kahraman yeraltı yolculuğu sırasında yol kenarında eziyet edilen canlıları görür. Bu eziyete uğrayan canlıların hallerini ise atı “*azı dişli koyu kır*”, Kögüdey-Mergen’e açıklar. Söz konusu dizelerde geçen yeraltına yolculuk yukarıda değindiğimiz şamanların evrenler arası yolculukları gibi görülmektedir. (Bekki, 2007: 557-561)¹⁷

¹⁷ Ebül-Gazi Bahadır Han Çingiz’in Han olması bahsinde, Çingiz’in düğününe uruk mümessili olarak gelen Gökçe’yi tanıtırken, onun: *‘arada bir, bana gaipten bir boz at gelir, ona binerek göğe çıkar,*

Şamanın “*kır at*”ı gibi Kögüdey-Mergen’in atı da “*koyu kır*”dır. Ayrıca Kögüdey-Mergen’in doğarken “*göğsünün baştan aşağı saf altın*”, sırtının “*baştan aşağı saf gümüş olması*” şamanik özellikler gibi görülmektedir (MKD, 1997: 371). Destanın değişik yerlerinde altın “*ay*”ın, gümüş de “*güneş*”in simgesi olarak ifade edilmesi dikkat çekmektedir. Destanın sonunda, Kögüdey-Mergen halkını huzura kavuşturup yurduna dönmesiyle halkına hitaben “*ben gökyüzüne çıkacağım, aşağıdan bakınca yukarıda görünen bir yıldız olacağım*” demesi ve eşiyle birlikte mavi gökyüzünün derinliklerinde bir yıldız olması, Kögüdey-Mergen’i bir şaman, bir kutsal kişi veya Tanrının bu dünyadaki kutunu alan elçisi yapmaktadır (MKD s. 564-565). Bu bağlamda Kögüdey-Mergen ve atının yolculuğunu değerlendirecek olursak Kögüdey-Mergen olağanüstü özellikleri bünyesinde toplamış bir kahraman atı da Tanrının kutunu alan kahramanı, evrenler arası yolculuğa çıkartacak kutsal bir varlıktır. Bu kutsal varlık yolculuk sırasında kahramana yardım etmesi ve ona yol göstermesiyle önem kazanmaktadır.

Maaday-Kara destanında Kögüdey-Mergen ve atı yeraltı dünyasına ayak basarlar. Yeraltı dünyasının aysız ve güneşsiz bir yer olduğunu görürler. Yollarına devam ederlerken yol kenarında eziyet gören bir takım insan ile hayvanların hallerini gören Kögüdey-Mergen, insanların bu durumda olma sebeplerini atı “*Koyu-kır*”dan öğrenir:

“Aysız ve güneşsiz dünyada

Şimdi ilerlemeye başladı.

Böylece yoluna devam ederken gördü ki,

Yedi yolun kavşağında

Tanrı ile konuşur gelirim.’ Diğer bir Moğol uruğu telakkisince ise at, uçarak kahramanını cehenneme götürüp sağlam geri getiren ilâhî bir kuvvettir (Caferoğlu-1953: 201-212).

*Toynaklarının ucundaki deliklerden
Ağaca asılmış
Koyu bir at duruyordu.
Onu gören Kögüdey-Mergen
Hayretle sordu:
Bu at ne yamanmış? dedi.
Koyu boz cevap verdi:
Aylı ve güneşli Altay'da
Özgürce yaşarken
Pek çok insanı tepmiş.
Tepen atı buraya getirip,
Erlık onu böyle cezalandırdı, dedi.” (MKD s. 557)*

Aynı destanın ilerleyen dizelerinde Kögüdey-Mergen, yedi yolun kavşağında iki boynuzda elli pudluk dökme demir asılı bir şekilde duran kara boğayı görünce atına bu durumu sorar. “*Koyu-boz at*”, bu boğanın Altay'da birçok insanı boynuzladığı için cezasının bu şekilde verildiğini söyler:

*“Biraz daha ilerleyince
Yedi yolun kavşağında
İki boynuzlu elli pudluk
Dökme demir asılı bir kara boğa
Başı sarkık bir şekilde duruyordu.
Bu ne yapmış? diye
Kөгüdey-Mergen sorunca
Koyu boz cevap verdi:
Aylı ve güneşli Altay'da*

Özgürce yaşarken

Pek çok insanı boynuzlamış,

Boynuzlayan boğanın cezası, dedi.” (MKD s. 558)

Destanın ilerleyen dizelerinde, Kögüdey-Mergen ağzına dişli kıskaç bağlanmış sarı bir köpeğe rastlarlar. Bu durumu atından sorar:

“Biraz daha ilerleyince

Ağzına demir dişli kıskaç bağlanmış

Koyu sarı bir köpeğe rastladılar.

Pek çok insanı tutup

Isıran köpeğin cezası, diye

Koyu kır cevap verdi.” (MKD s. 558)

...

Ak-Tayçı destanında, bahadır Ak-Tayçı yeraltına sefer düzenlemeden önce halkıyla vedalaşır ve atıyla birlikte yola çıkar. Ancak yeraltı dünyası güneşi olmayan karanlık bir yerdir. Bu karanlık yeraltı dünyasına yolculuk sırasında “*ak-boro at*”ın kulaklarında bulunan iki inci yanar ve yolları aydınlanır:

“Kara kunduzdan börüğünü

Başına yan taktı.

İki dizginini denk tutup,

Hızla yeraltına indi.

Her taraf karanlık oldu.

Ak Boro ’nun iki kulağında

İki gümüş inci

Birisi güneş gibi parlayarak,

Diğeri ay gibi parlayarak,

Gidecekleri yolu aydınlattı” (AKTD s. 146)

Kağan Argo Ablalı Kağan Mergen destanında Kağan-Mergen ve atının yedi kat yeraltına indiğinden bahsedilmektedir:

“Kağan Mergen yedi kat yeraltına iner. Kara ırmak kenarın varır, kara tayga beline çıkar. Dolu kara kuşburnu yetişen yerde gider, dolu çayır yetişen yerde gider. Azgın kasırğa koptu, güçlü fırtına kaynadı. Yatan ağaç yattığınca kırıldı, duran ağaç durduğunca yıkıldı. Kağan Mergen’in yanından dokuz sırlı ok gibi kara boz at koşturup geçti. Bunu gören kağan Mergen, sağ kolunu uzattı. Kara boz atın dizgininden kavrayıp döndürüp yanına çekti. Kara boz atın üstüne, bozkır gibi yargınlı, yüksek tayga gibi omuzlu bir yiğit binermiş. Yiğit söyledi: Büyük olay, büyük hadise! Beni niye çekip durdurdun, diye söylendi. Kağan Mergen söyledi: altına bindiğin atın, atılan oktan hızlı, söylenen sözden çubuk kara boz attır! Kendin yiğitler yiğidisin! Adın namın nedir? Nereye gidiyorsun?” (KAKM s. 349)

Altay destanlarından “*Er-Samır*”da, “*Kara-Kaltar at*”a binen Katan Mergen yeraltına iner. Katan-Mergen’i aramak için yola çıkan Er-Samır da yeraltı dünyasına iner:

“Ak sarı atına binip,

İleri doğru hızla uçuverdi.

Yeraltının ağzına doğru,

Gidişini hızlandırdı.

Uzak yere gitmek için

Ak sarıyı kamçıladı.

*Böylece çok geçmeden,
Yeraltına inen delikten geçti.
Ay karanlık oluverdi,
Hiçbir şey anlaşılmaz oldu.
Gökyüzü yok oluverdi.
Görececek gücü kalmadı.
Geceyi, gündüzü bildirmez,
Gece karanlığında yer idi.
Er-Samır cebinde
İki küpeyi çıkartarak,
Ak sarı'nın kulağına
Takıp, yerleştirdince,
Aydın, güneşin ışığı gibi,
Altın ışık çağıldayiverdi.
Atın yolunu aydınlattı.” (ESD s. 94-95)*

Ölöstöy destanında, Erkin-Koo yeraltı dünyasına gitmeden önce atıyla konuşmakta ve yeraltı dünyasının çetin bir yer olduğunu atına söylemektedir:

*“Karanlık gece girince,
Can dostum oldun,
Uzak yola çıktığımda,
Güçlü kanadım oldun.
Erlik abi'nın yerine inip de,
Geriye sağ çıkar mıyız?
(Yoksa) güneşsiz o yerde
Gümüş cesedimizi bırakırız mı?” (ÖD s. 143)*

Katan-Kökşin İle Katan-Mergen destanında, kahraman ve atı yeraltı dünyasının kapısına gelmişlerdir. Burada yeraltı dünyası cehenneme benzetilmektedir. “*Kara-Küren at*”, Katan-Kökşin’e yeraltı dünyasına girmeden önce yeraltı dünyasının çetin bir yer olduğunu ve Katan-Kökşin’in yapması gerekenleri söyler:

*“Yeraltı cehennemine inersek,
İki büyük at direği karşımıza çıkar.
Erlık-biy’in şeytanlarının
Ganimet paylaştıkları yerdir.
Oradan ileri gidersek,
Yol ikiye ayrılır.
Sağ tarafa giden
Koo-Şilti’nin yoluyla
Sen yaya olarak git.
İki kara it gelirse,
Sağlı sollu vur.
Koo-Şilti gelirse,
Gücün yettiğince savaş, dedi.”* (KKKM s. 307-308)

II.3.2. Evlenme Yolculuğu

Kahramanların evlilik yolculuğuna çıkmaları, Salahaddin Bekki tarafından “*Uzak Türk İllerinde Destanlaşan Evlilikler*, Ankara, 2008)” adlı kitapta teferruatlı bir şekilde işlenmiştir.

Bekki, kahramanın evlenmek üzere yolculuğa çıkması hususunda şunları söyler:

“Kahramanın evlilik seyahati oldukça meşakkatli bir o kadar da engellerle doludur. Kahramanın yolculuk sırasında karşılaşacağı engeller hakkında ilk bilgi, kahramanın evleneceği kızın ismiyle birlikte dile getirilir. Bu engelleri ikiye ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisi zirvesi görünmeyen dağlar, geçit yeri olmayan nehirler ve denizler, bataklıklar, sık ormanlar, asit denizi vs. coğrafi engeller ile yılan, boğa, kurt, kuzgun gibi hayvanlardır. Kahramanın yolculuğu sırasında bir başkasıyla evlendirilmek istenmesi veya yer altı güçlerinin sihrine sihrine maruz kalıp yolculuktan alıkonulması da ikinci engeller grubunu oluşturur. Sayısı oldukça fazla olan engelleri aşmada kahramanın doğuştan sahip olduğu sihirli nesnelere ile atı en önemli yardımcısıdır. Bu yolculuğa çıkmadan önce kahramanı ailesi caydırmak ister ancak kahraman kararından dönmez. Bu yolculuk kahraman ve atı için çetin bir yolculuktur. Yolculuk esnasında önlerine birçok engel, zorluk çıkar ama kahraman ve atı bu zor durumları ve engelleri aşar. Bu yolculuğun sonunda ise kahraman eşine kavuşur (Bekki, 2009: 106).”

Maaday-Kara destanında, Kögüdey-Mergen, annesinin yanına gelir ve evlenmek istediğini dile getirir. Altay’da kendine göre bir kızın olup olmadığını soran Kögüdey-Mergen, Ay Kağan’ın kızının olduğunu öğrenince atıyla beraber yolculuğa çıkar:

“Bir zaman sonra

Kөгüdey-Mergen söyledi:

Oy oy anneciğim, dedi.

Yaslandığım yerler eskiyip

Dağılmalı mı? dedi,

Giydiğim kürkleri eskiyip yıpranmalı mı dedi?

*Yaban hayvanı da olsa, tüylü olur,
İnsanın bir eşi olur.
Devamlı bekâr gezmek
Bana yaramaz dedi.
Hangi kağanın Altay'ında
Bana uygun bir kız var? dedi.
...
Uzak yerlerden alayım dersen
Yer ile göğün birleştiği yerde,
Altay'ın evladı
Altın Küskü'yü
Gidip göreyim dersen
Onun memleketi uzaktır.
Yetmiş ulu dağı aşıp,
Doksan büyük nehri geçmen gerekecek.
Yedi büyük engeli geçip
Yetmiş yıllık yol alacaksın, dedi.
Bunları duyunca Kögüdey-Mergen
Yerinde duramadı:
Dur bekle baba, dedi,
Ay Kağan'ın altın kızını ben gidip göreyim, dedi.
Ay Kağan'ın altın kızını
Ben gidip bir göreyim, dedi.
At altın değil ki ölmesin.
Er ölümsüz değil ki ölmesin.
Gitmedi diye adım çıkacağına,
Gitti diye adım çıksın, dedi.*

Korkağa adım çıkacağına,

Öldü diye adım çıksın, dedi.” (MKD s. 505-506)

Şulmıs-Şunı destanında, parlak ata binen Cepten-Kaan’ın Temene-Koo adlı bir kızı vardır. Bu kız, diğer kıızlardan farklı özelliktedir. Böyle bir kıızın olduğunu öğrenen bahadır, “Ak-Boro”sunu eyerler ve evlenme yolculuğuna çıkar:

“Yürüyüp altın at direğine geldi,

Ak-Boro’sunu eyerledi.

Ova gibi eyer keçesini

Yayıp ata yerleştirdi,

Dolamalı kuskunu

Dolayıp ata taktı,

Ön kolanı altmış kolan

Dolayıp ekti,

Döş kolanı kırk kolan

Etrafında dönüp ustalıkla çekti.

Doksan iki entikli

Demir yayını aldı,

Dağ gibi omzuna

Takıp yüklendi.

Kara elik kılıcını

Omuz hizasına taktı,

Kara elik kargısını

Eline alıp kavradı,

Altın direğin başından

Altmış hayvanın boynundan yapılmış

Kayış yıları çözdü.

Bronz dizgini tepip,

Ak-Boro'suna bindi.” (ŞSD s. 324)

Alıp-Manaş destanında, kahraman Alıp-Manaş, Ak-Kağan'ın kızı Erke-Karaça'yı almak için yola çıkmak ister. Annesi, babası ve kız kardeşinin tüm yalvarmalarına aldırmayan Alıp-Manaş atıyla birlikte evlenme yolculuğuna çıkar:

“Sevgili can anam

Besleyen ak saçlı babam

Birlikte doğduğum yalnız bacım

Sarı ipek elbisemin eteğinden tutmayın

Seçtiğim yolumu

Geri çekmeyin

At ölmeyecek bir şey değil

Ak-bozu düşünmeyin

Er ölmeyecek ebedi değil

Alıp-Manaş'a yanmayın” (AMD s. 99-100)

II.4. Atın Kahramanı Zor Durumlardan Kurtarması

İncelediğimiz destanlarda atın, kahramanın en büyük yardımcısı olduğu görülmektedir. At, kahramanın zor durumlarında gelir, ona tavsiyelerde bulunur, onu zor durumlardan kurtarır, göğsünü düşmana karşı siper eder.

İncelediğimiz destanlardan Maaday-Kara'da, Kögüdey-Mergen atına büyü yapıldığından habersizdir. Bu yüzden atının yarı yolda yürüyememesine sitem edip atını başka bir atla değiştirir. Bunun sonucunda Kögüdey-Mergen, Erlik Bey'in

adamları tarafından tutsak edilir. Ancak pamuk yeveli koyu kır at boz kartala dönüşüp gelir ve Kögüdey-Mergen'i Erlik Bey'in adamlarından kurtarır. Bunun üzerine Erlik Bey'in kızı bahadırlarına kartalı vurmalarını söyler. Bahadırların oklarından kurtulan kartal sahibinin ruhunu korumaya alır:

*“Ay ve güneşin altında duran
Şifalı pınarın ak suyuna,
Güneşin ve ayın altındaki
Dokuz benzer süt gölüne
Kөгüdey-Mergen genç bahadırı
Batırıp çıkardı.
Birbirine benzer dokuz ak göl
Kaynayıp duruyordu.
Üçü soğuk, üçü sıcak,
Üçü ılık göl idi.
Çıkıkları burada yerine geldi.
Kırık kemikleri burada kaynadı.
Ağrıyan yerlerini
Şifalı pınarın suyu iyileştirdi.” (MKD s. 501)*

Boktu-Kiriş, Bora-Şeley destanında, abisinin kılığına girip erkek gibi görünen Bora-Şeley'in kadın olduğu dedikodusu yayılır. Bunun üzerine halk, Bora-Şeley'in güreşmesini ister. Ancak Bora-Şeley'in güreşmesi durumunda bayan olduğu anlaşılacağından, atı “Bora-Şokar”dan yardım ister:

*“Bora-Şokar atı da:
Kişinin üzülüp tasalandığı
Şey o mu?*

Sol taraftaki tulumun içinde

Şifalı ot var,

İşte onu sürüver, demiş.

Tulumun içinde

Şifalı ot var,

İşte onu sürüver, demiş.

Tulumun içinden

Şifalı otu çıkarıp

Göğüslerine sürdüğünde

Sabaha kalmadan

Hiçbir şeyi kalmadan çekilivermiş.” (BKBS s. 387-389)

Alıp-Manaş destanında, Ak-Köbön bahadır, Alıp-Manaş'ı ay ışığı görmeyen bir zindana kapatır. Bu durum karşısında kahramanın atı “*Ak-Boz*” gelir ve kahramanı kurtarmak ister ancak kuyruğuna tutunan Alıp-Manaş atının kuyruğunun kopmasıyla tekrar zindanın ortasına düşer. Daha sonra tekrar gökyüzüne çıkan at, Alıp-Manaş'ın zindandaki haline dayanamaz ve Alıp-Manaş'ı kurtarmak için tekrar gelir:

“Alıp-Manaş'ın yattığı zindana,

İpek kuyruğunu salladı.

Alıp-Manaş bahadır,

Atının kuyruğundan tuttu.

Doksan kulaç zindanın

Tam ortasına gelince,

Atının kuyruğunu koparıp,

Tekrar aşağıya düştü.

*Onun gürültüsüyle,
Yer gök salladı.
Büyük dağlar parçalandı.
Ak-Kağan'ın okçuları,
Dağ-bayır koşup gelip,
At kılı gibi incelen,
Ak-Boz atı
Ok atıp vuramadılar,
Oraya yaklaşamayıp,
Çaresizlikten korkup,
Ak-Kağan'a dönüp gelip:
Alıp-Manaş bahadırın,
Atını vurup öldüremediler.
Şimdi korkacak bir şey yok,
Zafer bizim oldu, deyip,
Söylediler.” (AMAD s. 173)*

Kozın-Erkeş destanında, bahadır Kozın Erkeş'in ölmesi üzerine bahadır Baçıkay-Kara onu diriltmeye çalışır ancak diriltemez. Bayım-Sur bunun üzerine günlerce ağlar ve bu durumu gören diğer hayvanlar da Bayım Sur'a eşlik eder. Bu sırada “Kızıl-Konır at” çıkagelir. Yeri eşeler ve kutsal bıçağı Bayım-Sur'un bulmasını sağlar. Bayım-Sur da kutsal bıçakla, Kozık Erkeş'i diriltir:

*“Kozın Erkeş'in yanındaki
Yerin kırtışını tepip eşeledi.
Tam ortasından kırılıp kalan
Sarı saplı değerli bıçağı*

Yer üstüne çıkardı.
Onu gören Bayım sur
Çarçabuk değerli bıçağı
Eline aldı.
Kutsal yer altı suyuyla yıkadı.
Kırılan yerini iyice tutuşturarak,
Kuvvetli altmış ilaçla
Tutup sıvazladı.
Ak ipek Şalına
Sararak yüreğine tuttu.
Oy, ben ne çok uyumuşum!
Kozın-Erkeş böyle bağırarak,
Yattığı yerden kalkıp yürüdü.” (KED s. 297-298)

Katan-Kökşin İle Katan-Mergen destanında, “Kara-Küren” at, Katan-Mergen bahadırın kapısına gelir. Katan Kökşin’in tek ağabeyinin, Kara-Toş tarafından öldürüldüğünü söyler. “Kara-Küren at”, Katan Mergen’den yardım etmesini ister:

“Kara-küren şimdiyse
Doğruca ak saraya gitti.
Acı acı kişnedi,
Kara gözden yaş döktü.
Kapıyı geri çekerek açıp,
Katan-Mergen bahadırım
Ak saraydan çıkıp geldi.
Onu gören Kara-küren
Yelesini yayıp yalvardı.

Ön ayağını uzattı.

Söyledikleri şunlar oldu:

Tek ağabeyin

Kara-Toş'un elinde öldü.

Ersiz kadın kaldı.

Sahipsiz at kaldı,

Bir yardımını ulaştır, dedi.” (KKKM s. 300-301)

Aynı destanın ilerleyen bölümlerinde Katan-Mergen, abisinin öcünü almak istemez. “Ölecekse ölsün, basılacaksa basılsın” der. Katan-Mergen kara düşünceli kişiye yardım etmeyeceğini ifade eder. Ancak bu sırada kendi atı “Kara-Ker” gelerek Katan-Mergen’e yardım etmesi konusunda onu ikna eder:

“Onu gören kara-ker

Süzülüp uçarak yetip geldi.

Sahibi Katan-Mergen’e

Ağabeyin kötüyse,

Atında ne kötülük var?

Yengen kötüyse,

Tek kardeşinde ne kötülük var?

Katı yüreğin senin

Nasıl biraz olsun yumuşamaz?

Kara-Küren'in acı terine

Nasıl sen acımazsın? Dedi.

Onu işiten Katan-Mergen

Şimdi şöyle dedi:

Sevgili atım Kara-Ker

Sen konuşmakta haklısın, dedi.

Büyük insanlar suçlu olabilir,

Küçük çocuk niçin suçlu olsun? dedi.” (KKKM s. 301-302)

II.5. Atın Kahramanın Yerine Sefere Çıkması

İncelemiş olduğumuz destanlarda at, belli durumlarda tek başına sefere gider. Bu sefer bazen başka bir obada ne olup bittiğini öğrenmek bazen de hasta olan kahramana ilaç bulmak içindir.

Közüyke destanında, bahadır atının yelesini sıvazlar ve ona övgü dolu sözler söyler. Daha sonra atını, obasında neler olup bittiğini öğrenmesi için gönderir:

“Analarımızdan ayrılalı,

Çok zaman geçti.

Şimdi onların sağlığını

İkimizin bilmesi gerek.

Gidip onları görüp gel.

Sonra tekrar çabucak geri dön.

Sen gelinceye kadar ben burada

Zirvesiz dağdan

Aşılacak yer arayayım.

Geçitsiz denizden

Geçit arayayım.

Kıymetli kan gibi Konur

Duyar duymaz,

Fırtına gibi uzaklaşıp

Çabucak uçuverdi.” (KÖZD s. 335)

Ak-Kağan destanında, benzer bir durumdan söz etmek mümkündür. Altın-Tayçı atını başka bir obaya orada neler olup bittiğini öğrenmek için gönderir:

“Ak-kır at altın kazığın dibinde gelende, Altın-Tayçı sordu: “Neyi duydun, neyi gördün? Çabukça anlat!” Ak-kır at, at ünü ile kişnedi, yiğit sözü ile söyledi: “Hey altın Tayçineyi duyayım, neyi göreyim! Bu pokay Sarığ koca karı altın otağın içinde çocuk avutup oturmakta.” Ne gördüyse hepsini anlattı.” (AKD s. 167)

Erke-Koo destanında, kahraman ve atlarının bir yerde saklı olan ruh/canlarından bahsedilir. Salahaddin Bekki, kahramanın bedeninden ayrı bir yerde saklı bulunan bu ruhu “ölüm ruhu” olarak ele alır ve şöyle tanımlar: *“Bir canlının ölebilesi, düşmanın ise öldürülebilmesi için vücudun herhangi bir yerinde veya vücuttan ayrı olarak düşünülen bir nesne veyahut bir hayvan şeklinde tasavvur edilen şeydir Ölümün gerçekleşebilmesi için ölüm ruhu adını verdiğimiz şeyin ele geçirilmesi ve yok edilmesi gerekir* (2004: 53-66).”¹⁸

Destanda, “*Erke-Ceeren at*”ın Erlik’in yurdundan gelen üç delikanlının atlarının ölebilmeleri için Tanrı Ülgen’de üç yumurta içinde olan canları almak üzere yolculuğa çıkması anlatılmaktadır:

*“Üç yumurtayı almak için
Erke-Ceeren iki kanadını yaydı.
İki kulağını açtı.
Dört toynağını yere tepti.
Uçup gitti.
Yer altının ağızına*

¹⁸ Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Duymaz, 2008: 1-22.

Yetip geldi.” (EKD s. 63-64)

Aynı destanın ilerleyen bölümlerinde, “*Erke-Ceeren at*”, Erlik’in yurduna üç kurdun canını aramak için tek başına gider:

*“Erke-Ceeren Erlik’in yurduna
Sihir ve büyüyle girdi.
Üç kurdun yavrusunu arayıp,
Daha kötü rüzgâr estirdi,
Daha kuvvetli rüzgâr esti.
Erlik-biy ağaç kabuklarıyla birlikte
Yuvarlanıp durdu.
Kalkayım dese,
Kalkamaz oldu.
Rüzgâr vurup yıktı.
Erke-ceeren üç kurdun
Canını arayıp,
Kara yosundan yurdu
Kara topraktan çıkardı,
Büyük kara bir sandık buldu.
Tam ortasından tepip kırdı.
Üç kurdun yavrusunu alıp,
Sihir ve büyüyle
İki burun deliğine soktu.
...
Erke-Ceeren at
Üç kurdun canını*

*Burun deliklerine soktuğu gibi
Ak göğe çıkmalı deyip,
Dünyaya açılan deliğe doğru
Uçtu.” (EKD s. 64-65)*

Altay-Buuçay destanında, Altay Buuçay’ın ölmesi üzerine atı “*Kamçı-Ceeren*”, sahibini diriltmek için Altay’a yolculuğa çıkar:

*“Altay-Buuçay’ın Kamçı cereni
Can verdirecek ilaç bulmak için
Altay üzerinde dolaştı,
Yeryüzünü çepeçevre gezdi.
Şifalı ilaç bulunmayınca,
Yer ana ’ya doğru,
Uçup kayboldu.
Kamçı-Ceeren’in gidişine
Kayalar, taşlar kojon söylediler,
Kara ağaçlar baş eğdiler,
Altay üstü sallandı,
Akan sular taşı.
Böylece gidip dururken sonunda
Gidip yer Ana’ya dua etti.
Su şırlıtısı gibi kişnedi.” (ABUÇD s. 209)*

Üç Kulaktu Ay-Kara At destanında, Kan-Şoncılay tek gözlü “*Sur-Kara at*”lı şeytan yavrusuyla mücadeleye girişir. Yedi yıl boyunca mücadele eden Kan-Şoncılay, şeytanın yavrusunu dize getiremez. Bu durumu gören “*Üç Kulaktu Ay-*

Kara at”, şeytanın yavrusunun canının “*Tek Gözli Sur Kara at*”ta olduğunu anlar. Daha sonra “*Ay-Kara at*” ile “*Yıldız-Benekli at*”, “*Tek gözli Sur-Kara at*”ın canını ele geçirmek için yolculuğa çıkar:

*“Kan-Şoncılay gelerek,
Tek gözli
Sur-kara atlı
Yarım yaşlı şeytan yavrusunun
Saç örgüsünü koparırcasına tuttu.
Omurgasını oyarcasına sıktı.
İkisi kapıştılar.
Kapıdan çıkamayıp,
Altın sarayı yıkıp,
Kapının önüne çıktılar.
Orada oturan alplar
Korkup, kaçtılar.
Altı yıl boyunca kapıştılar.
Yedi yıl boyunca güreştiler.
Üç kulaklı ay akara at baktı ki,
Şeytanın yavrusunun
Kızarıp akacak kanı yok,
Kıyılıp öldürülecek canı yok.
Onun canı tek gözli
Sur-kara attaymış.
Onu bilip,
Ay-kara atla
Yıldız benekli at*

Tek gözlü

Sur-kara atı

Canı almak için kovaladılar.” (ÜKAKA s. 448-449)

II.6. Atların Katıldığı Müsabakalar

Atların katılmış olduğu müsabakalar, onların güçlerini sınadıkları yarışlardır. Bazen bu yarışların kazanılması durumunda atın sahibine değişik ödüller verilerek, toy düzenlenir bazen de kahraman evleneceği eşine kavuşur. Yapılan yarışlarda kahramanın atının başarılı olmaması için türlü oyunlar oynanır. Bazen sihir bazen zehirli içecek bazen de zor engellerle at yarıştan saf dışı edilmeye çalışılır. Ancak kahraman ve atı, genelde bu tuzak ve oyunlardan kurtulmayı başarır.

Kökin-Erkey destanında, Ak-Kağan kızına Altın Akbergen'in dünür olması üzerine üç yarış yapacağını ve bu yarışları kazanana kızını vereceğini söyler. Bu yarışa Kökin-Erkey'in atı, “*Temir Çookır*” da katılır ve girdiği tüm yarışları kazanır:

“Boro Teltey kağanın

Yalnızca tek kızına,

Ceti Ceek dünürcü olmuş.

Üç yarışma yapılmış,

Yarışları kazanansa,

Üstüne binen sahibi olmayan,

Kementçinin halatına yetişmediği,

Atıcının okunun yetişmediği,

Atın hızlısının geçemeyeceği

Temir Çookır attır diye

Hepsi şaşırıp oturdular.” (KÖED s. 184)

Kan-Kapçıkay destanında Teneri-Kağan toy düzenleyip yarış yapacağını ve kazananı ödüllendireceğini halka duyurur. Bu yarışa birçok bahadır ile atları katılır. Kan Kapçıkay kimliğini gizleyerek bu yarışa “Tastarakay” şeklinde katılır:

“Altay dibinde dörtnala at sürüp,

Göğün dibi gürüldeyip,

Atılan ok gibi yarış oldu.

Uçan kuş gibi yarış oldu.

Zafer, zafer bizimdir deyip,

Atları coşturup bağırdılar.

Yarış, yarış bizimdir deyip,

Halkı coşturup bağırttılar.

Yetmiş dağın öte yanından,

Yetmiş nehrin o yanından,

Demir dağın eteğinden,

Yerle göğün birleştiği yerden,

Aya ulaşan ak zirvenin

Meyilli kıyısından,

Boro-Çakır ata binen

Boodoy-Birkan'ın elinden,

Eline kum almak için,

Kağanlar, beyler yola çıktılar.

Yetmiş atı yenen

Keçel tay galip geldi.” (KKAP s. 282-286)

Maaday-Kara destanında Ay-Kağan tarafından at yarışı düzenlenir. Bu yarışta Ay-Kağan, yetmiş dağın arkasından, yetmiş nehrin yanından yer ile göğün birleştiği yerden kim bir avuç toprak getirirse ona kızını vereceğini vaat eder. Bu olay destanda şöyle anlatılmaktadır:

*“Anlı şanlı Ay-Kağan’ın
Söylediği sözler şöyle idi:
Yetmiş dağın arkasından,
Yetmiş nehrin yanından
Yer ile göğün birleştiği yerden,
Demir dağın eteğinden
Bir avuç kara kum alıp,
İlk gelen bahadıra
Ben kızımı vereceğim, dedi.
Kağan sözünü bitirdiğinde,
Kalabalık hareketlendi.
Altın kürklü Alplerim,
Bronz kürklü külüklerim
Bir hay huyla yarışa başladılar.” (MKD s. 531)*

Maaday-Kara destanının ilerleyen bölümlerinde atlar yarışa çıkmakta ve yarışı izleyenler birinci gelecek atı merak içinde beklemektedir. Ancak Cibelek kadın, kahraman yerine yarışa katılan Hep-sıçrar’ı sihirle safdışı bırakmaya çalışır:

*“Al renkli bir kelebeğe binen
Bakır burunlu kocakarı Cibelek
Hep-sıçrarın önüne çıktı.
Kıkırdayarak gülüp,*

*Çirkin sesiyle türkü söyleyip,
Oynak oynak gülüp,
Salına salına türkü söyleyip,
Kurşun tajuurdaki zehirli korocon içkisini
Koltuğunun altından çıkardı,
Altın kadehe boşaltıp,
Genç delikanlıya ikram etti.
Yolculuktan yorgun düştün, dedi.
Biraz iç, yavrum, dedi.
Seni rahatlatacak, ondan sonra
Devam etmek için gücün olur, dedi.
Hep-sıçrar “talihsiz” kadehi alıp
Dibine kadar kafasına dikti.
İhtiyar kadın daha elini çekmeden,
Yüzükoyun yere yığıldı.
Hep-sıçrarın yere yığıldığını
Kocakarı Cebelek görüp,
Altın sırlı kadeh ile
Sol kulağını kapattı.
(At niyetine) al renkli bir kelebeğe binip,
Hemen geri döndü.” (MKD s. 532-533)*

Daha sonra bu durumu öğrenen Kaz-vuran, yetmiş dağın ardından uçup giden canlı okunu atar ve Hep-Sıçrar’ın sol kulağındaki sihirli kadehi düşürür. Kendine gelen Hep-sıçrar yarışmayı birinci bitirir:

*“Bunu duyan Kaz-vuran
Yetmiş dağın arkasına uçup giden*

*Canlı okunu yaya takıp;
Hep-sıçrarını kulağını kapatan
Altın sırlı kadehe
Şu attığım ok değsin! Diyerek
Kaz-vuran okunu attı.
Genç bahadırın atmış olduğu oku
Altın kadehe isabet etti.
Sol kulağı kapatan altın kadeh
Parçalanıp çimenlere saçıldı.
Uyumakta olan Hep-sıçrar
Uyanır uyanmaz yerinden sıçradı.
Durduğu yerden sıçrayarak,
Ay-Kağan'ın altay'ına geldi.
Köğüdey-Mergen benim, diyerek,
Getirdiğı kara kumu sundu.
Bir zaman sonra,
İkinci sırada Erlik Bey'in oğlu
Açık kızıl ata binen
Kuvakayçı geri döndü.” (MKD s. 533-534)*

Ak-Kağan destanında, Kara-Kılış denilen bahadır, altın kazıkta bağlı bulunan ve hiçbir yarışını kaybetmeyen “ak kula at”ı yarıştırmak için alması anlatılmaktadır:

“Altın Tana ablan gittikten sonra, bizim yere gelen, kara küren ata binen, kara kılış denilen yiğit, altın kazığın yanında duran ak kula atı sormadan çözüp alıp götürdü. “bu yerin ötesinde ulu bahis saldım, baş başa, döz döse ak kula at ile yarış düzenlemeye.” diye gitmiş.” (AKD s. 32-165)

Aynı destanın başka bir yerinde, Ak kula atın, yüzüncü yarışında, biraz sendelemesi üzerine Aba-Kulak bahadır, atına şu sözleri söyler: *“Hey ak kula at, doksan dokuz yarışta koşup kaybetmeyip de, yüzüncü yarış kaybeder misin? Arkada koşan ak kula at, var gücünü toplayıp koş!”* (AKD s. 151-201)

Bayan Toolay destanında Han, kızı için bir yarış düzenler. Yarışa Möge-Şaagan-Toolay ve Demir-Möge katılır. Han, yarışı kim kazanırsa kızını ona vereceğini söyler. Möge-Şaagan-Toolay yarış yerine gelir ve atına binici arar ancak bulamaz. Hanın yanına gelip atına binecek kimseyi bulamadığını bu yüzden iki çuval toprak yükleyip atını yarıştırmak istediğini söyler. Hanın, kahramanın bu önerisine olumlu yanıt vermesiyle de yarış başlar:

*“Çıkınca üç atın
Yelelerini, kuyruklarını toplamış,
Üç kadın binmiş duruyormuş.
Atına koşup gelip,
Atına bindirecek kişi bulamayıp,
Koşturup duruyormuş.
İnsanlardan hiç birini
Tutup kiralayamamış.
Hana koşup gelip:
Atıma bindirecek kimseyi,
Bulamadım,
İki torba toprak yükleyeyim,
Bir kişi kadar olur herhalde,
Atım kendisi koşsa olur mu? demiş.
Han:*

Niye olmasın, demiş.
İki torba toprağı
Arka terkisine yükleyip,
Salıvermiş.
Atlar tam güneye doğru,
Gitmişler.
İleriye doğru, göğün kıyısına kadar
Önden, arkadan giden olmadan,
Birlikte gidip,
Geri dönüp,
Tam kuzeye koşmaya başlamışlar. (BTD s. 503-504)

Aynı destanın ilerleyen bölümlerinde, diğer atlarda bulunan üç kadın “*Kıskıl at*”ın sahibi olmadığını görünce, “*Kıskıl at*”ın baldırını otuz kulaç kılıç ile keser. Bunun üzerine “*Kıskıl at*” yağmur duası pıskırmasıyla pıskırır ve dağlı-taşlı yere kar yağdırıp şiddetli fırtına estirir:

“Deminki üç kadın,
Bunun sahibi yok ki, ne fark eder, deyip
Otuz kulaç kılıç ile
İki kalın baldırını kesip,
Ir şarkı söyleyip
Gidiyorlarmış.
Deminki Tuman-Kıskıl at
Yağmur duası pıskırmasını pıskırıp,
Dağlı taşlı yere kar yağdırıp,
Rüzgâr fırtına koparıp,

*Kendisinin yattığı nehre
Yağmur yağdırıp,
Yeşilini bitirip,
Guguk kuşunu öttürüp yatıyormuş.
Biraz karnının üzerine yatıp,
Üzerindeki eyer yastığımın altında
Em otunu alıp yiyip,
Kısa süre sonra, şimdi nasıl oldum deyip,
Ayaklarını gerip, baktığında,
Hiçbir şey yok, iyileşmiş imiş.
...
Tam güneyden
Bir tek atın tozu
...
At tozu öylece yaklaşırken,
Möge-Şagaan-Toolay dikkatlice baktığında,
Onun Tuman-Kıskıl atı imiş.” (BTD s. 507)*

Kökin-Erkey destanında, kahraman Erkin Koo, bir gün yatıp dinlenirken atı Temir Çookır gelir. Atı kızgın bir şekilde kahramanın toylara gitmediğini, kendisinin de yarışlara katılamadığını söyler. Çünkü kahraman toylara gitmesi durumunda atı da yarışlara katılacak ve kendisini göstermiş olacaktır:

*“Bir gün yatıp dinlenirken
Kıymetli Temir Çookır
Gök gürültüsü gibi,
Dövülen demir şingirtısı gibi*

*Burnundan soluyup üşürerek,
Su şırlıtısı gibi kişneyerek,
Evin kapısına varıp geldi
Kızgınlıkla şunları söyledi:
Erkin Koo kız kardeşini
Sen düniür olanlara vermiyorsun,
Er olup yaşın geldiği halde,
Sen evlenmiyorsun,
Senin yastığında baş yatmıyor,
Senin birlikte ben yaşlandım.
Sen halkın eğlencesine gitmiyorsun,
Ben atların yarışına girmiyorum.
Birçok yerde düğünler olupbitti,
O düğünlere sen gitmedin.
Birçok yerde yarışlar olupbitti,
O yarışlara ben gitmedim.
Bizim hayatımız ne biçim hayat?
Bu nasıl hayat?” (KÖED s. 174)*

II.7. Atın Sonu

Atların bünyelerinde barındırmış oldukları birçok özellik, onları Türklerin hayatında önemli kılmaktadır. Türkler arasında, at, sadece yaşarken değil öldükten sonra da hizmet edecek bir varlık olarak görülmektedir. Türklerde öldükten sonra yaşamın devamına inanışın bir sonucu olarak atlar, sahipleriyle birlikte gömülmüşlerdir. Yakın tarihimizde yapılan arkeolojik kazılarda kurganlardan insan

kemikleriyle birlikte at kemiklerinin de çıktıklarını öğrenmekteyiz. Pazırık'ta yapılan kazılarda kuyrukları ve topuk kılları kesilmiş on aygır bulunmuştur.

Türkmenler arasında yas alameti olarak atın kuyruğunu kesme âdeti son dönemlere kadar gelmiştir. Türkmenlerin bu “*kuyruk kesme*”yi karşılayan “*Tullanmak*” diye deyimleri de vardır. Yas alameti olarak at kuyruğunu kesmek yerine kuyruğu bağlamak yahut örmek âdeti de görülmektedir (Gökyay, 1974: 74-78).

İncelemiş olduğumuz destanlarda at genellikle, Tanrı kutu alan kahramanın kendisine verilen görevleri tamamlamasıyla, kahramanla birlikte obasına döner. Kahraman atın koşum takımlarını çıkarır ve atını otlaması için geniş bozkıra salar.

Hakas Destanlarından, “*Kara-Kuzgun*”da, Er-yiğit altın Tona, Er-yiğit Hırgan-Taycı'nın, yurtlarına gelirler. Bahadırlar atlarını Sübür dağın otundan ve sütlü gölün suyundan içmeleri için salarlar:

*“Yiğit atlarının
Eyerlerini alıp, gemlerini çıkarıp,
Sübür dağının otunu yiğiniz,
Sütlü gölün suyunu içiniz, deyip
Atlarını salıverdiler.” (KKD s. 207)*

Ak-Kağan destanında, Çaş-Pilek ulu toy düzenledikten sonra Çaş-Köök ile ulu yurda at aşmaz, yiğit geçmez katlı demir çit kurarlar. Daha sonra altın kazığa bağlı iki atı çözüp “*sarı gölden su için, sübür dağdan ot otlayın!*” diyerek atlarını bozkıra salarlar. (AKD s. 213)

Huban-Arığ destanında, iki alp kardeş olan Ak-Ölen ile Kök-Ölen yurtlarına döner. Halkına iyi davranır. Yoksulları doyurup, beli yüksek atlara bindirirler. Kendi atlarını da sütlü gölün suyunu içmek, Sübür Dağı'nın otundan beslenmeleri için serbest bırakırlar:

“Irakta yurtlu halklara

Düşman kesilmeden, iyilik içinde yaşadı.

Öksüz-yetimlere ve zayıflara ödleriyle acıyıp,

Beli yüksek atlara bindirdi.

Yakası güzel giyimler giydirdi.

(İki alp kardeş) atlarının eyerlerini çıkardı,

Yelelerinden okşayıp,

Sütlü gölün suyunu içmek,

Sübür Dağı'nın otundan beslenmek üzere

Gerektiğinde gelmeleri koşuluyla, salıverdi.

Güzel atlar iraktaki bir yerde

Uğuldayıp, vınlayıp yitiverdiler.” (HAD s. 262)

İncelemiş olduğumuz destanlardan yalnızca Maaday-Kara'da at, kahramanla birlikte yıldız olup gökyüzüne yükselir:

“Altay'ına döndüğünde,

Alaca tüylü ak sürüleri

Eskisinden daha da çoktu.

Bunu gören Kögüdey-Mergen

Halkını toplayıp

...

Aylı güneşli Altay'da

Bariş ve huzur içinde yaşayın, dedi.

Çoluk çocuğu doyurup,

Mutlu bir şekilde yaşayın, dedi.

Ben gökyüzüne çıkacağım,

Halkıma oradan göz kulak olacağım.

Aşağıdan bakınca yukarıda görünen

Yıldız olup duracağım, dedi.

Böyle söyledikten sonra

Anlı şanlı Kögüdey-Meergen

Aldığı eşi altın-Küskü ile birlikte

Yıldız olup uçtu." (MKD s. 564-565)

SONUÇ

Çalışmamızda Türk kültüründe çok önemli bir yer tutan atın, Altay, Tuva, Hakas ve Şor destanlarındaki yerinin tespiti ve tahlili yapılmaya çalışılmıştır.

Türklerin hayatında hiçbir hayvan, at kadar yer edinmemiştir. At, yalnızca bu dünyada insanın bir hayvan olarak en yakın dostu, kendisinden yararlandığı eşsiz bir varlık olmakla kalmamış; öbür dünyada da beraber olunacağına inanılan bir varlık haline gelmiştir. Atın bu konumu, türlü ilgiler kurularak halk inanışlarından efsanelere, atasözleri ve deyimlerden destanlara kadar her türlü sözlü ve yazılı edebiyatta kendisini göstermektedir.

Türk kültüründe atın önemi üzerine çok sayıda makale ve bildiri bulunmasına karşın kitap hacmindeki çalışmalar bir elin parmaklarını geçmemektedir. Çalışmamızda Türkiye’de at üzerine yapılan çalışmaların bir dökümü verilmiştir. Bu çalışmalarda ağırlıklı olarak Köroğlu’nun Kırat’ı ile Manas destanında geçen atlar üzerinde durulmuştur. Yaptığımız bu çalışmayla mitik özellikleri ağır basan Altay, Tuva, Hakas ve Şor bölgesi destanlarında geçen atlar kapsamlı bir incelemeye tabi tutulmuştur.

Çalışmamızın girişinde de belirttiğimiz gibi son zamanlarda özellikle Altay, Tuva, Hakas ve Şor bölgesi destanları üzerinde yapılan çalışmaların fazlalığı dikkat çekmektedir. Bu saha destanları Manas, Köroğlu ve Dede Korkut’tan mitolojik özellikleri sebebiyle ayrılırlar. Bu saha destanlarında karşımıza çıkan hayvanlar bir insanda bulunan tüm özelliklere sahiptir. Bu özellikleri dikkate aldığımızda masal unsurlarının bölge destanlarında çok yoğun bir şekilde geçtiğini söyleyebiliriz.

Destanlarda kahramanlar, üç boyutlu olarak algılanan evrenin orta katında (dünyada) yaşarlar. İstedikleri zaman atları vasıtasıyla gökte bulunan tanrı katına çıkıp dilekte bulunabilirler. Zaman zaman da yer altı tanrısı Erlik-Bey’le mücadeleye girişmek için öte dünya olarak tasvir edilen yeraltına yolculuk yapmaları söz konusudur. Kahramanın çıktığı her yolculukta atı başat rolü üstlenir.

Destanlarda kahramanlar kadar yer tutan atların dünyaya gelişleri sıradan bir doğumla olmaz. Atlar ya tanrı katında yaratılıp dünyaya gönderilmişlerdir ya da bazı tanrısal simgeler onların doğumlarında etken olmuştur. Çalışmamızın birinci bölümünde işlendiği üzere atların mutlaka kutsal diyebileceğimiz bir kökene sahip oldukları görülmektedir.

Tanrısal bir varlık olarak destanlarda yer bulan atların dış görünüşleri de muhteşemdir. Bu husus çalışmamızda “Atların Fiziki Özellikleri” başlığı altında ele alınmıştır. Atlar, dış görünüşleri itibariyle ressam elinden çıkmış tablodaki resimler gibidir. Atlara vurulan eyer ve koşumlar da bu bölge destanlarına özgü mübalağalı tasvirlerle verilir.

Atların fiziki özelliklerini tamamlayan bazen bu özelliklerini arka planda bırakan birtakım olağanüstü özellikleri de vardır. Bunların başında özel bir bilgi gerektiren sihir yapabilme gelir. Diğer olağanüstü özellikler ise atların konuşabilme ve uçabilmeleridir. Bunlara ek olarak atlar, olağanüstü güçlü ve süratli olarak karşımıza çıkarlar. Atların sihir, uçma, konuşma, şekil değiştirme gibi özelliklerinin bulunması bu bölge destanlarını hayvan masallarına yaklaştırmaktadır.

Sıradan bir at profilinin dışında karşımıza çıkan atların aynen kahramanlar gibi özel adlar taşımaları da söz konusudur. Çalışmamızdaki tabloda da görüleceği

üzere atlara verilen isimler bir türü belirtmekten çok belirli bir şahsı tanımlamaya yöneliktir. Bu isimlendirme etkisini destan isimlerinde de göstermektedir.

Destanlarda kahraman ve atı eş zamanlı olarak yaratılmaktadır. Bu eş zamanlılık kahraman ve atının kader birliği yapacaklarının göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Kahramanın hayatı, devamlı seferlerle geçmektedir. Kahramanın sefere çıkmasının çok çeşitli nedenleri vardır. Birincisinde intikam söz konusudur. Kahraman esir edilen babası veya halkını kurtarmak için yola çıkar. Bu yolculukta esir edilen babası ve halkını kurtaran kahraman düşmanlarını öldürmek suretiyle intikam alır. Kahraman ikinci olarak kendisine tanrılar tarafından tahsis edilen kızla evlenebilmek için sefere çıkmak zorunda kalır. Kahramanın çıktığı bir diğer sefer ise yer altına yaptığı yolculuktur. Bu yolculuk Erlik'in elinde tutsak olan canlıları tekrar dünyaya getirmek içindir. Kahramanın daha başka sebeplerle de yolculuklara çıkması söz konusudur. Çıkkılan her yolculukta verilen her mücadelede kazanılan her yarışmada at kahramanı başarıya ulaştırır.

Kader birliği yapan kahraman ve atının arasında ömür boyu devam eden ilişki inişli çıkışlı bir seyir izler. Normal insanlar gibi birbirlerine darılmakta fakat bu durum dostluklarına helal getirmemektedir. Kahraman ve atı söz konusu olduğunda atın bilgi ve tecrübe bakımından kahramandan bir adım önde olduğu ve karşılaşılan her türlü olumsuzlukta atın yol göstermesiyle başarıya ulaşıldığı görülmektedir.

KAYNAKLAR

- AÇA, Mehmet-OLGUNSOY, Berna (2010), “Tıva Kahramanlık Destanlarında Yarış ve Sınamalar”, *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, Yıl 2, S. 1 (Ocak). www.actaturcica.com.
- AKÇAY, Tuna (2009), “Türk Tarihinde At”, *www.fotoritim.com*, Ocak, saat:21: 00.
- AKMAN, Eyüp (2003), “Türk Kültüründe ve Azerbaycan Destanlarında At”, *Gazi Üniversitesi Kastamonu Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 11. S. 1 (Mart), s. 233-248.
- AKSOY, Mustafa (1998), “Türklerde At ve Kırmızı Kültürü”, *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, S. 142 (Ekim), s. 38-44.
- ALYILMAZ, Cengiz (1996), “Köktürk Yazıtları ve Köktürk Yazıtlarında Atlar”, *Atatürk Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 4, s. 155-163.
- ALPTEKİN, Ali Berat (1997) “Kazakistan’da Anlatılmakta Olan Dede Korkut ile İlgili Efsaneler”, *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Halk Edebiyatı Sektör Bildirileri-I*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 23-33.
- ARIKOĞLU, Ekrem (2002), “Tuva’nın XX. Asır Siyasî Tarihi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 20, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 173-179.
- _____ (2007), *Hakas Destanları I*, Ankara: TDK Yayınları.
- ARIKOĞLU, Ekrem-Borbaanay, Buyan (2007), *Tuva Destanları*, Ankara: TDK Yayınları.
- ARSLAN, Mustafa (2005), “Türk Destanlarında Evren Tasarımı”, *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*, İzmir, s. 65-75.

ATALAY, Besim (1992a), *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. III, Ankara: TDK Yayınları.

_____ (1992b), *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini: "Endeks"*, C. IV, Ankara: TDK Yayınları.

BARS, Mehmet Emin (2008), "Köroğlu Destanı'nda At, Kadın, Silah" *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, S. 3/2 (İlkbahar), s. 164-178.

BAŞGÖZ, İlhan (1999), "Dede Korkut Destanında Epitetler", *Milli Folklor*, S. 37 (Bahar), s. 23-35.

BEKKİ, Salahaddin (2003), "Merkez Simgeçiliği ve At Çakı", *Folklor/Edebiyat*, S. 35, s. 181-184.

_____ (2004), "Türk Halk anlatılarında Ölüm Ruhu Motifi", *Milli Folklor*, S. 62 (Yaz), s. 53-66).

_____ (2007), *Maaday-Kara Destanı*, Elazığ: Manas Yayınları.

_____ (2008), "Çorum-Dodurga'da Bir İnanç Merkezi: Memetdedetekke Köyü ve At Kurbanı", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 47, s. 93-110.

_____ (2009), *Uzak Türk İllerinde Destanlaşan Evlilikler*, Ankara: Öncü Kitap.

BORATAV, Pertev Naili (1984), *Köroğlu Destanı*, İstanbul: Adam Yayınları.

BOZKURT, Süleyman (2010), *Kayseri Yöresinde At Kültürü*, Kayseri: Erciyes Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi).

CAFEROĞLU, Ahmet (1953), “Türk Onomastiğinde At Kültü”, *Türkiyat Mecmuası*,
C. 10, s. 201-112.

CARGISTAY, Yuriy Vasilyev (1995), “Saha (Yakut) Kültüründe At ve Atçılık”,
Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık, hzl. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul:
TJK Yayınları, s. 306-311.

ÇINAR, Ali Abbas (1993), *Türklerde At ve Atçılık*, Ankara: Kültür Bakanlığı
Yayınları.

_____ (1995), “Divanu Lügati’t-Türk’te At Kültürü”, *Türk Kültüründe At ve
Çağdaş Atçılık*, hzl. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: TJK Yayınları, s. 147-
155.

_____ (1991), “On Dokuzuncu Yüzyıla Ait Bir Baytarnamede At Kültürü”,
Ankara: Hacettepe Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış yüksek
lisans tezi).

_____ (1996), “Kazak ve Türkiye Türklerinde At Kültürü ve Atın Rolü”, Ankara:
Hacettepe Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış doktora tezi)

_____ (2000a), “Dede Korkut Destanı’nda At ve At Kültürü”, *Uluslararası Dede
Korkut Bilgi Şöleni (19-21 Ekim 1999, Ankara)*, hzl. Alev Kâhya Birgül ve
Aysu Şimşek Canpolat, Ankara: AKM Yayınları, s. 57-108.

_____ (2000b), “Türk Dünyası Destanlarında At-Yiğit veya At-İnsan
Birlikteliği”, *IV. Türk Kültürü Kongresi (04-07 Kasım 1997 Ankara) Bildiri
Kitabı-IV*, hzl. Azize Aktaş Yasa-Alim Yanık-Ömer Çakır, Ankara 2000, s.
133-151.

- ÇORUHLU, Yaşar (2006), *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- ÇUDOYAKOV, A. İ. (2007), *Şor Destanı İncelemeleri*, çev. Caşteğin Turgunbayer, Ankara: TDK Yayınları.
- DAVLETOV, Timur B. (2006), *Huban-Arığ / Hakas Türklerinin Kahramanlık Destanı*, Ankara: TÜRKSÖY Yayınları.
- DEMİR, Nejatı-ERDEM, Mehmet Dursun (2006), *Battal Gazi Destanı*, Ankara: Hece Yayınları.
- DEMİRBİLEK, Salih (1993), “*Türklerde At ve At Kültürü*”, Edirne: Trakya Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi).
- DİLEK, İbrahim (2002), *Altay Destanları 1*, Ankara: TDK Yayınları.
- _____ (2007), *Altay Destanları 2*, Ankara: TDK Yayınları.
- _____ (2007), *Altay Destanları 3*, Ankara: TDK Yayınları.
- DOĞAN, Orhan (2006), *Bozkır Kavimlerinin Kültür ve Mitolojilerinde At*, Ankara: Gazi Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi).
- DUYMAZ, Ali (2008), “Türk folklorunda Dış Ruh Tasarımı”, *Bilig (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi)*, S. 45, s. 1-22.
- DÜZGÜN, Ülkü Kara (2007), *Başkurt Destanlarının Tipolojisi*, Ankara: Gazi Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış doktora tezi).
- ELÇİN, Şükrü (1963a), “Atların Doğuşları ile İlgili Efsaneler”, *Türk Folklor Araştırmaları*, S. 162 (Ocak), s. 412-416.

_____ (1963b), “Türk Atasözlerinde At”, *Türk Folklor Araştırmaları*, S. 171
(Ekim), s. 345-349.

_____ (1964), “Türlerde Atın Armağan Olması”, *Türk Kültürü Araştırmaları*,
Yıl 1, S. 1, s. 142-147.

ERGİN, Muharrem (2009), *Dede Korkut Kitabı*, Ankara: TDK Yayınları.

ERGUN, Metin (1998), *Altay Türklerinin Kahramanlık Destanı Alıp-Manaş*, Ankara:
Kültür Bakanlığı Yayınları.

_____ (2006), *Şor Kahramanlık Destanları*, Ankara: Akçağ Yayınları.

ERGUN, Metin-Aça, Mehmet (2004), *Tıva Kahramanlık Destanları 1*, Ankara:
Akçağ Yayınları.

_____ (2005), *Tıva Kahramanlık Destanları 2*, Ankara: Akçağ Yayınları.

ERÖZ, Mehmet (1990), *Türkiye’de Alevîlik ve Bektâşîlik*, Ankara: Kültür Bakanlığı
Yayınları.

ERTEN, Oğuz (2006), *Türklerde Mezarlara At Gömme Geleneği-Sanat Tarihi
Açısından Bir Bakış*, İstanbul: Mimar Sinan Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü
(Yayımlanmamış yüksek lisans tezi).

ESİN, Emel (1995), “Türk Sanatında At”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*,
hzl. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: TJK Yayınları, s. 54-90.

GÖKYAY, O. Şaik (1974), “At Üzerine”, *I. Uluslararası Türk Folklor Semineri
Bildirileri (8-14 Ekim 1973)*, Ankara: Başbakanlık Basımevi, s. 74-78.

GÜLENSOY, Tuncer (1995), “At Damgaları”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş
Atçılık*, hzl. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: TJK Yayınları, s. 95-119.

GÜNAY, Ünver-GÜNGÖR, Harun (1997), *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, İstanbul: Ocak Yayınları.

GÜNAY, Vehbi (2007), “Eski Türk İnanışlarından İslâmî Bir Görüntü: Türk Kültür ve Coğrafyasında Hz. Ali’ye Atfedilen İzler”, *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı (09-15 Nisan 2006 Çeşme-İzmir) Bildiri Kitabı-III*, hzl. Fikret Türkmen ve Gürer Gülsevin, Ankara: Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, s. 997-1015.

GÜVEN, Merdan (2003), “Oğuz Kağan Destan’ında Hayvanlar”, *Milli Folklor*, S. 57 (Bahar), s. 82-91.

HALAÇOĞLU, Yusuf (1991), “At”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 28-31.

_____ (1993), “Damga”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 454-455.

İBRAYEV, Şakir (1995), “Kazakların Eski İnançlarında At”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, hzl. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: TJK Yayınları, s. 320-321.

ILGIN, Ali (2008), *Hakas Destanları 2 / Kara Kuzgun*, Ankara: TDK Yayınları.

İNAN, Abdülkadir (1953), “Türklerde Su Kültü ile İlgili Gelenekler”, *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.

_____ (1995), *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara: TTK Yayınları.

- KAFESOĞLU, İbrahim (1991), “At”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 26-28.
- KARACA, Şevket (1996), *Türk İslam Kültüründe At ve Ata Binicilik*, Selçuk Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi).
- KARADAVUT Zekeriya (2010), “Kırgız Masallarında Mitolojik Unsurlar”, *Milli Folklor*, S. 85, s. 71-80.
- KARAHAN, İbrahim H. (1951) “Urfa’da Gölden Çıkan Su Aygırı Efsanesi”, *Türk Folklor Araştırmaları*, S. 29 (Aralık), s. 462-463.
- Kemâleddîn Demîrî (2001), *Hayâtü’l Hayevân / Havas ve Esrarı*, çev. Rahmi Serin, İstanbul: Pamuk Yayıncılık.
- Komisyon (1998), *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KÜÇÜK, Salim (2009), “Türk Kültüründe Donlarına Göre Atlara Verilen Adlar ve Nişanları”, *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, S. 4/8 (Sonbahar), s. 1830-1855.
- MOKEYEV, Enverbek (1995), “Manas Destanında At İsimleri”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, hzl. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: TJK Yayınları, s. 289-296.
- MOR, Gökmen (2008), “Türk Destanlarında, Hikâyelerinde ve Kırgız, Uygur, Makedonya-Kosova Türkçesinde, At İle İlgili Atasözleri Üzerine Bir Araştırma”, *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, S. 3/2 (İlkbahar), s. 515-544.

NASKALİ, Emine Gürsoy (1999), *Altay Destanı Maaday Kara*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

OCAK, Ahmet Yaşar (2007), *Hızır-İlyas Kültü*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

ÖGEL, Bahaddin (1989), *Türk Mitolojisi, Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar*, I. Cilt, Ankara: TTK Yayınları.

ÖZEN, Kutlu (2001), *Sivas Efsaneleri*, Sivas: Dilek Matbası.

ÖZKAN, Fatma (1997), *Altın Arığ Destanı*, Ankara: Bilig Yayınları.

ÖZKAN, İsa (1997), “Köroğlu Destanı’nda Kahraman ve Atının Doğumu ile İlgili Motiflerin Tahlili”, *Türk Dili*, S. 549 (Eylül), s. 223-233.

ÖZTELLİ, Cahit (1949), “At Hakkında Bir Araştırma -1-”, *Türk Folklor Araştırmaları*, S. 8 (Mart), s. 127-128.

_____ (1950), “At Hakkında Bir Araştırma -2-”, *Türk Folklor Araştırmaları*, S. 9 (Nisan), s. 140.

_____ (1971), “Battal Gazi’nin Atı Aşkar Üzerine”, *Türk Folklor Araştırmaları*, S. 261 (Nisan), s. 5923-5924.

_____ (1974), *Üç Kahraman Şair Köroğlu Dadaloğlu Kuloğlu*, İstanbul: Milliyet Yayınları.

ROUX PAUL, Jean (1999), *Altay Türklerinde Ölüm*, İstanbul: Kabalcı Yayınları.

SAGINBEKOV, Bakıt İmanak (2007), “Cengiz Aytmotov’un ‘Elveda Gülsarı’ Eserinde Ana Motif Olarak At” *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı (09-15 Nisan 2006 Çeşme-İzmir) Bildiri Kitabı-IV*, hzl. Fikret

- Türkmen-Gürer Gülsevin, Ankara: Ege Ü. Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, s. 997-1015.
- SAĞOL, Gülden (1995), “Tarihi Şivelerde At Donları”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*”, hzl. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: TJK Yayınları, s. 126-146.
- SAKAOĞLU, Salim (1980), *Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- _____ (1995), “Manas Destanı ile Anadolu Destanlarında Kurtarıcı At Motifi”, *Manas 1000 Bişkek Bildirileri*, Ankara: AKM Yayınları, s. 165-172.
- SERTKAYA, Osman Fikri (1995), “Eski Türklerde At”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*”, hzl. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: TJK Yayınları, s. 25-30.
- SEYİDOĞLU, Bilge (1995), “Mitolojik Dönemde At”, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*”, hzl. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: TJK Yayınları, s. 91-94.
- SÖYLEMEZ, Orhan-Aliyeva, İzzet (2000), “Alpamış Batır ve Er Targın Destanlarında Kahraman Kadın ve At Motifleri Üzerine Bir Deneme”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 14, s. 35-46.
- SÜMER, Faruk (1976), “Dede Korkut Destanlarında Bazı Hayvanlara Dair”, I. *Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, II. Cilt, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 321-323.
- ŞAHİN, Şayan Ulusan (2005), “Türk Kültüründe At Arabası (At Arabalarının Dili)”, *Bilig*, S. 32 (Kış), s. 165-178.

TAŞ, İsmail (2002), *Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji*, Konya: Kömen Yayınları.

TAVKUL, Ufuk (2007), “Kafkasya Nart Destanlarında At Motifi”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.4, S. 3, s. 196-205.

Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık (1995), hzl. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: TJK Yayınları.

DİZİN

A

Aba-Kulak, **170**
Ah-Huucın, **8, 38**
Ahmet Caferoğlu, **13, 21**
Ak Çibek-Arığ, **8**
Ak kanatlı küren at, **24**
Ak-Ala At, **46, 48**
Ak-Biy, **viii, 4**
Ak-Biy Destanı, **viii**
Ak-Boro At, **36, 40, 46, 47, 84, 95, 96, 97, 99, 102, 153, 154**
Ak-Boz At, **22, 78, 47, 78, 82, 95, 97, 100, 101, 102, 109, 156, 157**
Ak-Börü, **36**
Ak-Buurıl At, **47**
Ak-Çal At, **47**
Ak-Çibek, **viii, 68, 126, 127**
Ak-Çibek Arığ, **viii, 68, 126, 127**
Ak-Çibek Arığ Destanı, **viii**
Ak-Doru At, **47**
Ak-Gök At, **47**
Ak-Kağan, **viii, 9, 38, 82, 87, 125, 154, 157, 161, 165, 169, 174**
Ak-Kağan Destanı, **viii**
Ak-kanatlı Küren at, **24**
Ak-Kar Gibi Kula At, **47**
Ak-Kır At, **46, 47, 48, 49, 66, 68, 87, 88, 126, 161**
Ak-Kır Gibi Ak Kula, **47**
Ak-Kızıl At, **47**
Ak-Köbön, **66, 156**
Ak-Kula At, **47, 48**
Ak-Molat, **37, 41**
Ak-Ölen İle Kır-Ölen, **viii, 9, 24, 175**
Ak-Ölen İle Kır-Ölen Destanı, **viii**
Ak-Sabdar at, **34**
Ak-Sarı At, **47, 83**
Ak-Sarı Kulun, **47**
Ak-Sarıg At, **47, 115**
Ak-Sur At, **47, 95, 100**
Ak-Şankı, **64, 92**
Ak-Tayçı, **viii, 4, 36, 84, 97, 102, 147**
Ak-Tayçı Destanı, **viii**
Ak-Yeleli At, **47, 66**
Ala-Kula aygır, **38, 39**
Ala-Kula Kısırak., **38**
Al-At, **47**
Alday-Buuçu, **viii, 5, 33, 52, 53, 77, 113, 134**
Alday-Buuçu Destanı, **viii, 33, 113**
Aldın-Çaagay, **5, 6**
Aldın-Kurgulday, **viii, 5, 50, 105, 140, 141**
Aldın-Kurgulday Destanı, **viii**
Aleksy Grigoreviç Kalkın, **2, 4**
Alıp-Manaş, **viii, 2, 66, 82, 96, 97, 101, 154, 156, 157, 184**
Alıp-Manaş Destanı, **viii**
Ali Abbas Çınar, **10, 11, 12, 16, 43**
Ali İlgin, **8**
Alp-Han, **37, 38, 90, 109**
Altay, **i, ii, iii, iv, viii, 1, 2, 3, 4, 5, 7, 19, 30, 34, 35, 36, 40, 46, 51, 61, 64, 70, 86, 104, 107, 128,**

131, 143, 146, 148, 151, 152, 163, 166, 175, 176, 177, 183, 184, 187

Altay-Buuçay, **4**
Altı Kulaklı at, **64**
Altı Kulaklı Kara aygır, **64**
Altın Arığ, **7, 88, 187**
Altın yeleli ak-kır at, **66**
Altın-Arığ Destanı, **viii, 33**
Altın-Çarka, **62, 74, 85**
Altın-Çüs, **viii, 8, 37**
Altın-Çüs Destanı, **viii**
Altın-Ergek, **viii, 4, 9, 24, 51, 96**
Altın-Ergek Destanı, **viii**
Altın-Saraçı, **109**
Altın-Sırık, **viii, 9, 66**
Altın-Sırık Destanı, **viii**
Altın-Şapa, **41**
Altın-Tana, **38, 102**
Altın-Taş, **24, 25**
Altın-Tayçı, **viii, 87, 161**
Altın-Tayçı Destanı, **viii**
Altın-Topçu, **56**
Altın-Toyçu, **42**
Ançı-Mergen, **40, 70**
Arancula Ak-kızıl at, **24, 25**
Aran-Tayçı, **9**
Arı-Haan, **viii, 6, 33, 113, 114, 116, 117**
Arı-Haan Destanı, **viii, 33, 113**
Arı-Sili Altı-Arığ, **41**
Arslan kağan, **65**
Arslan-Kağan, **65**
Artık-Ayaklı At, **47**
Arzılan Kara Attıg Çeçen Kara Möge, **36**
Arzılan-Kara, **viii, 6, 59, 60, 98, 99, 100**
Arzılan-Kara-Attıg Çeçen-Kara-Möge, **6, 59**
Arzılan-Kıskıl, **74, 75, 100**
Aşkar, **13, 33, 44, 87, 113, 187**
at çakı, 14
at damgaları, 13
Ay Kağan, **108, 151, 152**
Ay-Huucın, **viii, 23, 24, 38, 40, 56, 87**
Ay-Huucın Destanı, **viii**
Ay-Kağan, **95, 167, 169**
Ay-Kara At, **36, 164, 74, 95, 100**
Ay-Molat, **41**
Ay-Mögö, **viii, 9**
Ay-Mögö Destanı, **viii**
Ay-Sologoy lo Kün-Sologoy, **4**
Azı-Dişli Boz-Kısırak, **46, 50, 75**
Azı-Dişli Kara-Kaltar At, **46, 50**
Azı-Dişli Keçel Tay, **46, 50, 100**
Azı-Dişli Kızıl-At, **46**
Azı-Dişli Koyu-Kır At, **46, 50, 92**

B

Bakıt İmanak Sağınbekov, **16**
Balıkesir, **72**
Bamsı Beyrek, **27, 41, 123, 124**
Battal-nâme, **33**
Bay Kara Han, **68**
Bayan-Toolay, **ix, 6, 33, 113**

Bayan-Toolay Destanı, **ix, 33, 113**
Bay-Çokır At, **47**
Bayım-Sur, **157**
Bayındır Han, **124**
Bayram Durbilmez, **11**
Begil oğlu Emren, **124**
Berna Olgunsoy, **14**
Boktu-Kiriş, **viii, 5, 33, 79, 80, 105, 113, 117, 155**
Boktu-Kiriş Bora-Şeeley Destanı, **viii, 33, 113**
Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley, **5, 105, 117, 155**
Boodoy-Birkan, **166**
Bora-Şeeley, **50, 79, 155**
Bora-Şokar, **47, 80, 95, 100, 105, 155**
Boro-Çakır, **166**
Buyan Borbaanay, **6**

C

Cahit Öztelli, **13**
Ceek-cılan, **96**
Ceeken-Küren At, **47**
Cengiz Alyılmaz, **13**
Cer-Tekpenek, **51**
Cibelek, **167**

Ç

Çaas-Han, **41**
Çanmak, **84**
Çaş-Köök, **174**
Çaş-Pilek, **174**
Çeçen-Kara, **viii, 6, 36, 59, 60, 98**
Çerzi-Möge, **59**
Çimba Hertekoviç, Tülüş Baazanay, **5**
Çibetey-Han, **88, 89, 90**
Çiçke-Kara At, **48**

D

Dede Korkut, **12, 13, 27, 29, 61, 123, 124, 180, 181, 182, 184, 188**
Delikanlı, **9**
Demir-Kırlıg, **59**
Demir-Möge, **77, 170**
Demir-Şilgi, **105**
Dokuz-Kulaç Boylu Ak-Kara At, **48**
Dokuz-Kulaç Boylu Ala-Kır At, **48**
Dokuz-Kulaç Boylu Han-Boz At, **48**
Dokuz-Kulaç Boylu Kara At, **48**
Dokuz-Kulaç Boylu Kara-Doru At, **48**
Dokuz-Kulaç Boylu Kara-Konur At, **48**
Dokuz-Kulaç Boylu Kara-Kula At, **48**
Dokuz-Kulaç Boylu Kızıl-Konur At, **48**
Don, **43, 45**
Dönen-Kaldar At, **58, 59, 72, 73**
Dört-Kulaklı Boz tay, **62**
Düldül, **16, 71, 72**

E

Ebubekir bin Abdullah bin Aybek ed-Devadarî, **33**
Ekrem Arıkoğlu, **6, 7**
Emine Gürsoy Naskali, **2, 11, 12, 182, 184, 185, 186, 188, 189**

Enverbek Mokeyev, **35**
Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alışıklar, **5**
Erke-Ceeren, **91, 100, 161, 162**
Erke-Koo, **ix, 4, 91, 161**
Erke-Koo Destanı, **ix**
Erkin-Koo, **149**
Erlik Bey, **130, 144, 154, 169**
Er-Samır, **ix, 3, 83, 113, 148, 149**
Er-Samır Destanı, **ix**

F

Faruk Sümer, **13, 101**
Fatma Özkan, **7**
Fikret Türkmen, **1, 3, 181, 185, 188**

G

Gök-Boz At, **48**
Gökmen Mor, **13**
Gök-Molat, **37**

H

Hakas, **i, ii, iii, iv, 5, 7, 8, 9, 23, 46, 174, 177, 180, 183, 185**
Han Şilgi At, **100**
Han-Boz At, **48, 87**
Han-Buuday, **77**
Han-Hülük, **70**
Han-Mirgen, **38, 39**
Han-Pozırah At, **88, 89, 90, 91**
Han-Şilgi At, **x, 6, 36, 46, 48, 52, 53, 70, 77, 134**
Han-Şilgi Attıg Han-Hülük, **ix, 6, 36, 70**
Han-Şilgi Attıg Han-Hülük Destanı, **ix**
Hep-Sıçrar, **168**
Hırgan-Taycı, **174**
Hıyan-Arığ, **37**
Huban-Arığ, **ix, 8, 175, 183**
Huban-Arığ Destanı, **ix**
Hülük-Bora At, **100**
Hüürtün-Kızıl, **52, 134**
Hz. Âdem, **33**
Hz. Ali, **16, 21, 71, 72, 185**

I

Isparta, **71, 72**

İ

İlhami Durmuş, **10**
İsa Özkan, **11**
İsmet Kayaoğlu, **10**

J

Jean Paul Roux, **22**

K

Kağan-Argo Ablalı Kağan-Mergen, **ix, 9**
Kağan-Argo Ablalı Kağan-Mergen Destanı, **ix**

Kağan-Kes, **ix, 9, 25, 33**
 Kağan-Kes Destanı, **ix, 33**
 Kağan-Mergen, **127, 148**
 Kağan-Pergen, **ix, 9**
 Kağan-Pergen Destanı, **ix**
 Kamçı-Ceeren, **163**
 Kan gibi Konır-At, **48**
 Kan-al at, **25**
 Kan-Altın, **67, 85**
 Kan-Biley, **86**
 Kan-Ceeren At, **ix, 4, 30, 36, 46, 48, 50, 52, 57, 67, 81, 85, 96, 100, 103, 104, 118, 127, 128, 139, 140**
 Kan-Ceeren Attu Kan-Altın, **ix, 4, 30, 36, 67**
 Kan-Ceeren Attu Kan-Altın Destanı, **ix**
 Kangay-Kara, **72**
 Kangıway-Mergen, **ix, 5, 6, 58, 59, 72**
 Kangıway-Mergen Destanı, **ix**
 Kan-Kapçıkay, **ix, 4, 29, 33, 57, 62, 63, 107, 166**
 Kan-Kapçıkay Destanı, **ix, 33**
 Kanlı-Kılıç, **41**
 Kan-Mergen, **80, 81, 82, 103, 127, 128, 139, 140**
 Kan-Şoncıl,ay, **163, 164**
 Kan-Toodıy, **85**
 Kara-Kağan, **9**
 Kara-Kuzgun, **8, 185**
 Kara-Sarı kulun, **37**
 Kara-At, **48**
 Kara-Doru At, **48**
 Kara-Kaltar, **46, 50, 119, 148**
 Kara-Ker, **100, 159**
 Kara-Kılış, **169**
 Kara-Kızıl at, **87, 88**
 Kara-konur at, **56**
 Kara-Kögel, **74, 75**
 Kara-Kula, **48, 75**
 Kara-Kuzgun, **ix, 109, 174**
 Kara-Kuzgun Destanı, **ix**
 Kara-Küren At, **48, 100, 103, 108, 150, 158, 159**
 Kara-Rahvan At, **48, 100**
 Kara-Sarı At, **48**
 Kara-Sarı Kulun, **48**
 Kara-Taacı Kıs, **4**
 Kara-Toş, **158, 159**
 Karattı-Pergen, **9**
 Kartıga-Pergen, **9**
 Kaşgarlı Mahmud, **55, 74**
 Katan-Kökşin, **ix, 4, 33, 103, 108, 150, 158**
 Katan-Kökşin İle Katan Mergen Destanı, **ix**
 Katan-Kökşin İle Katan-Mergen, **103, 108, 150, 158**
 Katan-Mergen, **4, 33, 103, 108, 148, 158, 159**
 Kayçı-Ceeren At, **49**
 Kazan Bey, **124**
 Kemâleddîn Demîrî, **21, 186**
 Kır at, **43, 28, 29, 87, 100, 128, 129**
 Kiskıl at, **59, 74, 171**
 Kız-Han, **38, 39**
 Kızıl-Al At, **49**
 Kızıl-Aygır, **29**
 Kızıl-doru at, **23**
 Kızıl-Konır At, **49, 100, 157**
 Kızıl-Konur At, **49**
 Kilin-Kara At, **49**

Kodur-Uul, **40**
 Koo-Şilti, **150**
 Koyu-boz at, **146**
 Koyu-Kır, **46, 50, 67, 92, 101, 131, 132**
 Kozın-Erkeş, **ix, 4, 40, 157, 158**
 Kozın-Erkeş Destanı, **ix**
 Ködügey-Kökşin ile Boodoy-Koo, **30, 68**
 Ködügey-Mergen, **132, 144**
 Kögeldey-Mergen, **42**
 Kögüdey-Kökşin ile Boodoy-Koo, **4**
 Kögüdey-Kökşin İle Boodoy-Koo Destanı, **ix**
 Kögüdey-Mergen, **30, 31, 60, 63, 67, 69, 86, 92, 94, 95, 104, 119, 121, 123, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 145, 146, 147, 151, 152, 154, 155, 169, 175**
 Kök-Boro, **68**
 Kök-Çookır At, **49**
 Kökin Erkey, **70, 165, 172**
 Kökin-Erkey, **ix, 4**
 Kökin-Erkey Destanı, **ix**
 Köroğlu, **14, 28, 29, 72, 87, 181, 187**
 Közüyke, **ix, 4, 33, 125, 126, 160**
 Közüyke-Destanı, **ix**
 Kuzgun-Kara At, **49**
kült, **20**
 Kül-Tigin, **111**
 Kümüjek-Aru, **66**
 Kümüş-Çarka, **62, 74, 85**
 Küren-at, **24**

L

Lezzet Aliyeva, **14**

M

Maaday-Kara, **ix, 2, 3, 30, 58, 60, 63, 67, 69, 75, 86, 92, 95, 104, 119, 123, 128, 132, 144, 145, 151, 154, 167, 175, 181**
 Maaday-Kara Destanı, **ix, 3, 181**
 Malçı-Mergen, **ix, 4, 64, 65, 84, 92**
 Malçı-Mergen Destanı, **ix**
 Mehmet Aça, **5, 14**
 Mehmet Emin Bars, **14**
 Merdan Güven, **14**
 Metin Ergun, **2, 5, 9**
 Mircea Eliade, **20**
 Monis-Kaan, **113, 114**
 Möge-Şagaan-Toolay, **6, 74, 170, 172**
 Mööge-Şagaan-Toolay Destanı, **x**

N

Nevzat Kösoğlu, **1**

O

Oçı-Bala, **x, 4, 31, 54, 70, 91, 92**
 Oçı-Bala Destanı, **x**
 Oçı-Ceeren, **31, 46, 49, 54, 55, 70, 71, 91, 101**
 Oğuz Erten, **11, 19**
 Ok-Han, **41**
 Olonxo, **22**
 Orhan Doğan, **10**
 Orhan Söylemez, **14**

Orhan Şaik Gökyay, 16

Ö

Ölen-Tayçı, 9

Ölö-Çookır at, 67

Ölöştöy, x, 4, 33, 56, 57, 80, 103, 114, 127, 139, 149

Ölöştöy Destanı, x, 33

Ölöştöy ve Altın-Topçu, 56

Ösküs-Uul, x, 4, 106

Ösküs-Uul Destanı, x

Ötüken, 32

P

Pamuk Yeleli Koyu-Kır At, 49

Pamuk-yeleli Kök-Boro, 68

Pertev Naili Boratav, 28

Picen-Arığ, 78

Pilö-Harın Pis-Tumzuh, 37

S

Saim Sakaoglu, 17, 94

Salahaddin Bekki, v, 3, 14, 150

Salçak Çanzan, 5

Salih Demirbilek, 10

Saltuk-nâme, 33

Salur Kazan, 27, 41, 124

Sarı-At, 101

Sarıg-Kaldar At, 49

Sazon Saymoviç Surazakov, 2

Semen Prokopyeviç Kadışev, 7

Sivas, 71, 72, 187

Sur-Kara At, 101, 163

Süleyman Bozkurt, 11, 45

Ş

Şayan Ulusan Şahin, 15

Şevket Karaca, 10

Şınca-Sarı, 91

Şiree-Kara At, 49, 105

Şor, i, ii, iii, iv, 9, 46, 87, 177, 183, 184

Şööğün-Bora Attıg Şööğün-Kööğün, 36, 36

Şulmıs-Şını, x, 4, 96, 153

Şulmıs-Şını Destanı, x

Şükrü Elçin, 15, 19, 27

T

Tanaa-Herel, x, 6, 110, 121

Tanaa-Herel Destanı, x

Tekirdağ, 72

Tekpir-Ceeren At, 49

Temene-Koo, 4, 153

Temir-Çookır At, 49

Teneri-Kağan, 166

Timir-Teek, 41

Timur B. Davletov, 8

Togus-Süme, 81, 82

Ton-Aralçın Haan Destanı, x

Ton-Aralçın-Haan, 6

toolçu, 5

Torbok, 132

Tönis-Han, 41

Tuna Akçay, 15

Tuva, i, ii, iii, iv, 5, 6, 7, 46, 177, 180

U

Ufuk Tavkul, 15

Umay Günay, 10

Ural Batır, 22

Ü

Üç Boynuzlu At, 49

Üç Kulaklı Ay-Kara At, 49, 62, 101

Üç Kulaklı Gök-Bora At, 49

Üç Kulaktu Ay-Kara At, x, 5, 36, 61, 74, 85, 163

Üç Kulaktu Ay-Kara At Destanı, x

Üç kulaklı Ala-Kula, 23, 24, 38, 40, 49

Üç-Kurbustan, 29

Ülkü Kara Düzgün, 11

Üzüm-Han, 38

V

Vahit Türk, 10

Vehbi Günay, 16

Y

Yaşar Çoruhlu, 11

Yıldız-Benekli at, 164

Yorga-Konır At, 49

Yusuf Halaçoğlu, 42

Z

Zekeriya Karadavut, 16

Ziya Akkoyunlu, 10